

Spirit of Bosnia / Duh Bosne

An International, Interdisciplinary, Bilingual, Online Journal
Međunarodni, interdisciplinarni, dvojezični, online časopis

HARMONIA ABRAHAMICA O BAUKU BOSANSTVA I NJIME USTRAŠENIMA

Rusmir Mahmutović

Proslov

U kakvom god položaju bila u odnosu s drugim političkim initijima okružujuće poretkom tokom tisuću godina, Bosna je opstajala u dugotrajnim društvenim potresima i vrtlozima unutar šireg južnoslavenskog prostora. Ona je tom prostoru kroz sve to vrijeme bila mati na zemlja, pa je shvatljivo da su unutar nje sabirane i razvijane gotovo sve razlike iz njenog okruženja, ali tako da nisu mogle nadvladati njenu sabirku matnosti. Da je tako, jasno svjedoči trajnost religijskih razlika u ukupnosti bosanskog trajanja. Kada se kaže "religijskih", prisutna je i opasnost da evropski koncepti znanosti i religije, koji su nastali tokom osamnaestoga i devetnaestoga stoljeća, te bitno odredili doba modernosti, budu primijenjeni na predmoderну kulturu i njene pojave.

Ni pravoslavlje ni katoličanstvo sve do devetnaestoga stoljeća nisu imali znanja koja su zadobili u uobičajenim i proširenim konceptima religije i znanosti modernog doba. Zato bi u injenici novih okolnosti južnoslavenskih prostora, koje nastaju proširenjem Osmanskog carstva, valjalo poznati osnove u kojima koncepti religijske pluralnosti u savremenim vidicima trebaju biti istraživani. Historijske prilike kroz koje je Bosna prolazila u ukupnosti svog trajanja nikada nisu svedive na vidik vojnih i političkih odnosa među različitim evropskim blokovima. U većini ideologičkih slika tih odnosa izgrađena je matrica opravdanosti svakog ponašanja prema bosanskoj ukupnosti u kojem je bauk bosanstva svediv na bauk Turaka u Evropi.

Ali, bosanska ukupnost je živana i oblikovana i unutar političkih promjena koje su nastale širenjem Osmanskog carstva prema zapadu i njegovim povlačenjem prema istoku. Hazim Šabanović o tome piše:

Bosanski paša držao je pod svojom vlašću područje veće nego ijedan bosanski kralj. U tom prostornom sklopu, koji je hvatao od Šapca do mora i od Zvezane do Virovitice, Bosna je kao središnja oblast predstavljala neku vrstu matice koja je sada dobila veći značaj. Taj značaj Bosne porastao je još više kasnije kada je ona postala pogranični i periferijski pašaluk Osmanskog Carstva skoro na svim takama.

Jedna osobenost bosanskog pašaluka jeste i to što je to bio u označenom periodu jedini pašaluk koji je sjedište i sva teritorija bila na jugoslavenskom području, a matice u srcu jedne naše ranije države.

Kako je Bosanski ejalet obuhvatio mnogo šire područje od područja nekadašnjeg kraljevstva, tako je sada i pojam Bosne postao mnogo širi.¹

Iz sukoba evropskih kršćanskih zemalja i Osmanskog carstva oblikovane su današnje zapadne, a potom i istočne bosanske granice. Budući da su katolički i pravoslavni subjektiviteti u Bosni i emotivno i programski bili povezani s njihovim cjelinama na slavenskome jugu, vojni pothvati protiv Osmanskog carstva osjećani su i ubličavani kao pothvati za katoličke i pravoslavne sunarodnike u Bosni, a protiv Turaka koji su poistovjeđivani s Muslimanima. Tako je nastao paradoks da je matična zemlja slavenskog juga postala najvažnija periferna zemlja dvaju nacionalnih programa – srpskog i hrvatskog. U toj složenoj uzajamnosti osjećanja nacionalnih programa i državnih interesa nastao je historijski proces u kojem su mijenjani i preoblikovani brojni sadržaji društvenih, političkih i kulturnih sadržaja bosanske ukupnosti.

Tako je Bosna i danas, jednako kao i potekom dvadesetog stoljeća, središnje pitanje Zapadnog Balkana. Ona je međunarodno priznata država, ali bez funkcionalnog ustrojstva; s jasnim državnim granicama, ali bez istog odnosa s prvim susjedima; pluralno društvo, ali s prisilnim teritorijaliziranjem njegovih etničkih i religijskih dijelova. Tako i dalje nad Bosnom kruže dva bauka – jedan njenog izbavljenja u cjelini i drugi njenog nestanka u raspadu.

Bosansko društvo je kroz cijelu svoju historiju bilo religijski pluralno. Ta religijska pluralnost je transformirana u nacionalne kolektivizme, što znači u strukture koje su oblikovane voljom elite i zadanim ustrojstvom. Oblikovanja ideologija srpskoga i hrvatskoga događala su se oko dva središta, oba izvan Bosne. U obje te ideologije Bosna je područje na kojem se sukobljavaju njihovi nositelji. Tako su i dijelovi bosanskog pluralnog društva povezani sa svojim imaginacijskim ili zbiljnim elitama, ideologijama i ustrojstvima. Te nacionalne artikulacije u njihovim različitim političkim izvedbama nadživljavane su trajnošću njihovih ideologija, nastalih uglavnom tokom devetnaestog stoljeća.

Konstruktori spomenutih ideologija uzimali su potrebno im gradivo iz svega što im je bilo dostupno za postizanje zadano cilja – osvještenje i organiziranje naroda do razine moderne nacije, što nije ništa drugo do smještanje sve teleologije u narodnu kolektivnu svijest, na određenu mjeru teritoriju i deterministički shvaćeni historijski tok. U tome konstruiranju realnost je dekonstruirana tako što su dijelovi jednog i istog naslijeđa poricani i krivotvoreni. Tako su strukturirane elite, ideologije i organiziranosti tih etnonacionalnih dijelova bosanske cjeline.

Tako artikulirani nacionalni projekti nužno vode homogeniziranju i teritorijaliziranju historijskih narodnih cjelina. Ako je promatran u njegovom vremenskom protegнуću unatrag i unaprijed, jasno je da u slučaju Bosne taj proces vodi razdvajajući etnonacionalnoj ideologiji postuliranih dijelova, koji se suprotstavljaju postojećoj cjelini radi vlastitog preoblikovanja u zasebnost dovoljnu sebi. Taj proces je vođen u gotovo svim antibosanskim pothvatima – i ideološkim i vojnim, i administrativnim i propagandnim. Njegovi učinci vidljivi su posvuda u Bosni, ali su još dublji u stanjima ljudi i njihovim odnosima prema društvu i politici.

Postizanje konjuncnog cilja svakog etnonacionalnog programa, što nije ništa drugo do etnonacionalna država, uključuje razaranje onih pluralnih društava koja se, s obzirom na svoj temeljni sadržaj, ne mogu uključiti u zamisao jedne homogene nacije na njenoj teritoriji. Gradnja homogene države gotovo redovno znači razaranje pluralnih sadržaja društva koje je predmet tog pothvata.

Razaranje o kojem je tu rije? odnosi se na veze i isprepletenosti razli?itosti koje onemogu?uju fizi?ku pluralizaciju kao preduvjet etni?kih razdvajanja. U tome pothvatu pretpostavljeni je zapravo razdjeljenje društva u subjekte koje je mogu?e institucionalizirati i uokviriti u organizaciju politi?ke mo?i. Sve sadržaje postoje?e društvene cjeline koje nije mogu?e razoriti, te predstaviti kao savladivu drugost koja se mora pot?initi vlasti ve?ine, potrebno je prikazati kao nespojivu i nerješivu stranost, smetnju i opasnost za fetiš ujedinjenja u etnonacionalnoj državi.

Taj pothvat razaranja Bosne dugog je trajanja. Njegovi klju?ni sadržaji su dvije nacionalne strukture koje djeluju povezano – srpska i hrvatska. Te strukture uklju?uju elitu, ideologiju, organizacije i izvršitelje. Iz tih razarateljskih djelovanja mogu?e je izvesti njihove najvažnije sadržaje: (1) osporavanje demografske, kulturne i geopoliti?ke cjelovitosti Bosne; (2) teritorijaliziranje srpskog i hrvatskog stanovništva u Bosni, te djelovanje na povezivanju tih teritorija u zaokruženu cjelinu; (3) povezivanje dijelova bosanskog stanovništva u nacionalne cjeline s Beogradom i Zagrebom kao njihovim politi?kim i kulturnim središtim; (4) odre?ivanje muslimana kao nesrpskog i nehrvatskog stanovništva koje ometa nacionalne integracije i razgrani?enja Srba i Hrvata; (5) držanje bosanskog pitanja u okviru shema širih geopoliti?kih promjena; (6) poželjnost onih politi?kih i drugih ponašanja me?u Bošnjacima/Muslimanima kojima bi bilo mogu?e pravdati razaranje Bosne; (7) ?uvanje postignu?? iz posljednjeg rata protiv Bosne kao neosporivih; (8) konstruiranje muslimanstva kao op?e opasnosti te podržavanje onih oblika mišljenja i ponašanja me?u muslimanima preko kojih se dokazuje nemogu?nost bosanske društvene pluralnosti; i (9) implicitno i eksplisitno promicanje prisutnosti Bošnjaka/Muslimana, a naro?ito njihove broj?anosti, kao klju?ne prepreke realizaciji evropskih principa demokracije u pluralnom društvu.

Sadašnje društveno i politi?ko stanje u Bosni nastalo je iz raspada Jugoslavije. A raspad Jugoslavije kodiran je u samom na?inu njenog sklapanja. Dok je ideja ujedinjenja Južnih Slavena, koja je dovela do nastanka Jugoslavije, bila istovjetna sa željom njihovog oslobo?enja od neslavenskih tutorstava, ona je smatrana tako velikim i važnim obe?anjem da su razlike me?u sudionicima ujedinjenja smatrane malim, pa zato i zanemarivane. Te razlike i napetosti me?u njima postale su vidljive i djeluju?e tek u zbilji ujedinjenja, u kojem su nositelji politi?ke mo?i nastojali fizi?ki razdijeliti pot?injeno mu pluralno društvo, te ga potom institucionalizirati u okvir politi?ke prevlasti ve?ine.

Problemi Hrvata, Albanaca, Crnogoraca, Makedonaca i Bošnjaka bili su, zapravo, problemi Jugoslavije koja je bila varijanta projekta velike Srbije. Jugoslavija nikada nije postala subjekt koji bi mogao preispitivati sebe, te se prema sebi odnositi kao pitanju na koje je mogu?e na?i odgovor. Ta nemogu?nost je nužno vodila u opredme?enje neprijatelja kojima se najmo?niji politi?ki subjekt morao baviti kao problemom.

Proces raspada jugoslavenske konstrukcije je kulminirao u ratu protiv Bosne. Okvir tog je integracija Evrope kao alternativa prekravanju sadašnjih državnih granica radi pravednijih odnosa me?u nacijama. Dogovori Cvetkovi? – Ma?ek (1939) i Miloševi? – Tu?man (1991) su u osnovi nastojanje ocrtavanja novih razgrani?enja me?u Srbima i Hrvatima, i to kroz demografsko i teritorijalno tijelo Bosne. I samo formiranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine implicitno je uklju?ivalo poricanje bosanskog subjektiviteta, što je postalo bitan i vidljiv sadržaj spomenuta dva antibosanska programa. Dijelovi nacionalnih politika Srbije i Hrvatske i dalje uklju?uju, i ideološki i prakti?no, mogu?nost razgrani?enja. Navedeni antibosanski programi su paradigmati?ni iskazi poricanja bosanske cjelovitosti koje je mogu?e prepoznati u svim oblicima etnonacionalnih ideologija i s njima povezanim politi?kim poredcima u posljednja dva stolje?a.

Zato su u ovim razmatranjima ta tri antibosanska programa korištena kao najvažnije ilustracije razaranja Bosne tokom dvadesetog stoljeća.

Ključna pretpostavka svakog od tih programa bilo je poricanje da je Bosna u ukupnosti svog trajanja složena društvena cjelina, te da njenu složenost određuje jedan jezik u više njegovih standardizacija, s različitostima koje su korištene u određivanju kolektivnih zasebnosti. Iako su današnji srpski, hrvatski, bosanski i crnogorski jedan jezik, razlike među njima i prava na zasebna standardiziranja predstavljaju osnove za njihovo tretiranje kao zasebnih. Religije prisutne u Bosni predstavljaju cjelovite varijante semitskog iskustva objavljivanja Boga. I pored tog, i judaizam i kršćanstvo – i isto tako i zapadno – i islam s brojnim sinkretizmima sadržajima, imaju ustrojstva koja ih u konkretnom društvu čine i zatvorenim i otvorenim, te i heteronomnim i autonomnim.

Naznačena složenost bosanskog društva, u koju su uključene i moderne artikulacije nacija, što znači dijeljenja, rastavljanja i ograničavanja društvenih sadržaja, ostaje u velikoj mjeri izvan kognitivnih mogućnosti savremenog svijeta. Bosna se čini toliko zamršenom da za nju nema rješenja koje bi odgovaralo bilo kojoj raspoloživoj shemi evropskog iskustva. Zato je moguće susresti i teoretske i praktičke odnose prema Bosni u najširem rasponu između dviju krajnosti – jedne zagovaranja njene budućnosti i druge nepovjerenja u njenu održivost.

Taj paradoks bosanske pluralnosti objašnjava jednostavna činjenica prisutnosti muslimana kao autohtonog naroda: u cijeloj historiji Evrope oni su vanjski neprijatelji koje ni teološki ni politički nije moguće uključiti u viziju evropskog jedinstva. U toj viziji moguće je artikulirati odnose različitih naroda, ali ipak kršćanskih, bilo da je riječ o katolicima i protestantima ili pravoslavnim. To je pitanje razgraničenja ili uključenja u kojem Jevreji ostaju teološki unutarnji, a muslimani politički i vanjski neprijatelji.

Bitan sadržaj razmatranja predstavljenih u ovome tekstu je analiza i kritika modernih ideologija. Zato je na samome početku nužno dati nekoliko napomena o ideologiji kao jednom od ključnih koncepata modernosti. Kada se danas govori o tome konceptu, valja odmah istaknuti da njega takvog nema čak ni u devetnaestom stoljeću u bosanskoj političkoj retorici, niti u odnosu prema društvenoj zbilji.

Iz odnosa teologije i prirodne filozofije od sedamnaestog stoljeća pa nadalje na kršćanskem zapadu nastala je pojava objektiviziranih koncepata religije i znanosti. Prvi je manje ili više statičan, s drugi kumulativan i otvoren. Znanost kao eksteriorizirano i stalno narastajuće tijelo znanja kojem doprinose pojedinci u svim naraštajima nudi historiju kao jasan i određljiv razvoj prema cilju u kojem će biti postignuto potpuno znanje o povjeku i svijetu. Time je drama pojedinca, kao pitanje izbavljenja ili ozbiljenja u najvišoj pojedinačnosti mogućnosti, potisnuta i isključena iz znanstvenog vidika, a drama ovjekanstva u historiji, koja ima neosporivu teleologiju, preuzeila vlast nad predstavama o obrazovanju i javnosti, te djelovanju i njegovom pravdanju.

Znanost kao otvoreni historijski tok razvoja ili napretka utjecala je na razvoj ideologija prema kojima je moguće dosegnuti savršeni društveni poredak u kojem su ponovno otkriveni i ozbiljeni ideali naroda. Mit o izbavljenju povjek zamijenjen je mitom o izbavljenju ovjekanstva. Izbavljenje ovjekanstva, posve smješteno u historiju, više nije drama pojedinca, jer on u njoj doprinosi toliko malo da je ne određuje. A njegovo izbavljenje je neznatno važno u odnosu na cijelo ovjekanstvo.

Postoji širok spektar ideologičkih vičenja te teleološki određene historije, ali i njihovih brojnih

hibridnih oblika. Ideologijske elite nisu odvojive od svojih ideologija. Sredstvo postizanja njihovog cilja je mo? u politici, kulturi i ekonomiji. U tome toku, razvoju i napretku, koji su ideologijski artikulirani, postoje i promjene njihove svijesti o sebi, odnosa prema vanjskom svijetu, društvima i drugim slikama svijeta. Zato ni ovdje spominjane nacionalne ideologije srpstva, hrvatstva i bošnjaštva nikako ne treba shvatiti kao stati?ne kategorije.

U tim ideologijskim konstrukcijama mogu?e je prepoznati spektar sadržaja, od liberalizma do konzervativizma, te od nacionalizma do socijalizma. Ti sadržaji utje?u na politi?ke, društvene i ekonomske promjene, ali i sami podliježu uzvratnim utjecajima. Tu složenu uzajamnost nije opravdano pojednostavljivati. Ali, za konstrukciju nove slike o osporavanju i razaranju Bosne potrebno je izdvojiti one sadržaje koji omogu?uju ocrtavanje kognitivne mape odnosa razarateljskih i graditeljskih pothvata u bosanskoj društvenoj pluralnosti.

U brojnim politi?kim partijama, te pokretima i vladaju?im elitama na prostorima slavenskog juga, prepoznatljivi su i razli?iti i mijenjaju?i odnosi prema Bosni i Bošnjacima/Muslimanima. Oni se raspore?uju izme?u krajnosti od potpunog negiranja i do potpunog uklju?ivanja. Ali, nema ideologijske slike slavenskog juga u kojoj je društvena cjelovitost bosanske pluralnosti priznata uz uvažavanje da u njoj kao integralni sadržaj, neizdvojiv iz cjeline, postoje i Bošnjaci/Muslimani.

1. Osporavanje cjelovitosti

Bosna je demografska, kulturna i povjesna cjelina koju kao takvu osporavaju nositelji nacionalnih ideologija ?iji su ciljevi velika Srbija i velika Hrvatska kao nacionalne države Srba i Hrvata, koje se moraju proširiti na dijelove bosanske teritorije. Pretpostavke o uspostavljanju obuhvatnih granica ve?e Hrvatske i ve?e Srbije nisu mogu?e uz priznanje zbilje bosanske cjelovitosti. Zato obje nacionalne ideologije, i srpska i hrvatska, rješavaju svoje paradox pred ?injenicom da prisutnosti Srba i Hrvata u Bosni nisu izdvojive ni kulturno niti demografski, tako da im budu dodijeljeni dijelovi bosanske teritorije. Valja naglasiti da svim Srbima i svim Hrvatima u Bosni pripadaju povjesna sudioništva u cijeloj zemlji.

Srpsko, hrvatsko i bošnja?ko stanovništvo na cijeloj bosanskoj teritoriji organski je isprepleteno. Tako je i s kulturnim naslije?em svih njih. Radi postizanja ideologijskog cilja o teritorijalizaciji jednog naroda na jednoj teritoriji potrebno je osporavati i dekonstruirati tu cjelovitost, te je i razarati. Milorad Dodik, predsjednik Republike Srpske, politi?kog entiteta nastalog u ratu protiv Bosne od 1991. do 1995. godine, taj cilj 2011. godine izri?e ovako: “BiH je u ovom trenutku podijeljena zemlja. Nema hemije koja je može ujediniti, a to potvr?uje i njena istorija. Što se ti?e nas, BiH može da bude uspešna konfederacija ili unija ?iji bi entiteti deo svoje državnosti i nadležnosti preneli na zajedni?ke organe – kao što su vojska, spoljna i monetarna politika.”²

Podijeljenost Bosne je ideologijska konstrukcija koja po?iva na nekoliko postavki. Prva od njih je da ratom uspostavljeno stanje, u kojem su provedena izgonjenja, ubijanja i razaranja, mora biti prihva?eno kao nepovratno, te da je, u skladu s tim, politi?ka ideologija koja se temelji na tome nužnost s kojom se svi moraju pomiriti. Druga je pretpostavka da demokratska potvrda vladaju?ih elita na dijelu bosanske teritorije jest isto što i eti?na neosporivost tih elita. Tre?a postavka te konstrukcije je tvrdnja o nepostojanju bosanske kulturne cjelovitosti. Iako je stara koliko i nacionalni pokreti u bosanskom okruženju, te kao takva uklju?ena u sve antibosanske programe, ta tvrdnja nikada se nije mogla osloniti ni na kakav drugi dokaz do li sile i konfabuliranja.

Milorad Dodik govori o podijeljenosti koja je za ve?inu bosanskog stanovništva vješta?ka, jer se

njome smjeraju dekonstruiranja bosanskog identiteta ve?ine stanovništva, i to tako da im budu oduzete i cijela prošlost i cijela budu?nost. Podjela o kojoj je tu rije? nametnuta je nasiljem i zlo?inom. Njome nije, a ne može ni biti, dokinuta kulturna cjelovitost ve?ine bosanskog naroda. Nije, jer nema dijela bosanske teritorije na kojem ne postoji povjesna prisutnost svih ?initelja njene pluralnosti.

I tamo gdje su uništeni stanovnici, njihova greblja, džamije i svi drugi oblici kulturnog trajanja, pa uspostavljena homogena etnonacionalna prisutnost jednog naroda, valja posvjedo?iti da tu i dalje ostaje neotu?iva baština onih drugih, kojih više fizi?ki tamo nema. Pretpostavi li se neosporivo pravo na opstanak svih bosanskih kolektiva, nužna posljedica tog je nemogu?nost da oni zaborave svoju kulturnu prisutnost kroz više od tisu?u godina na cijeloj teritoriji svoje zemlje. Ni?im i nikada se ta baština ne može poništiti, jer trajanje naroda zna?i njegovo pam?enje. Sve dok je tog pam?enja, traje i narod, pa i tamo gdje je djelomi?no uništena njegova tjelesna prisutnost.

Koliko god više bude poricana bosanska prisutnost unutar politi?kih konstrukcija, me?u kojima je Republika Srpska samo jedna od mnoštva pojava, nužnost šti?enja dostojanstva svih koji su u toj prisutnosti postajat ?e važnija i odlu?nija. Republika Srpska, kao i svaka druga njoj sli?na pojava, svojim negiranjem kulturne i historijske neodvojivosti od Bosne djelovat ?e, zapravo, i protiv sebe i protiv drugih. Ona ?e, u skladu s time, ostajati stalno nasuprot onog bosanstva koje ne isklju?uje nijednu od bosanskih posebnosti, ve? svakoj od njih nudi idealni okvir koji ništa ne može iscrpsti ni istrošiti.

Zato je neta?na i tvrdnja Milorada Dodika da nepovratnu podijeljenost Bosne potvr?uje “i njena istorija”. Istina je, zapravo, posve druk?ija od tog. Mogu?e ju je otkriti u historijskim zbivanjima. Godine 1918. Bosna je kao politi?ki subjekt nestala. Na njen razaranje potrošene su sve mogu?nosti koje je imala onda?nja velikosrpska elita. Ali Bosna je kao pluralno društvo sve to preživjela. Ako se broj ubijenih u toku Drugog svjetskog rata sra?una u odnosu na ukupan broj pripadnika pojedinih naroda, postotak ubijenih Bošnjaka/Muslimana, u odnosu na njihov ukupan broj, odmah jeiza istog postotka ubijenih Bosanskih Jevreja.³

To uništavanje Bošnjaka provo?eno je radi stvaranja teritorija s homogenim srpskim stanovništvom. Takav cilj je precizno reartikulirao Stevan Moljevi?, jedan od ideologa ?etni?kog pokreta u toku Drugog svjetskog rata.⁴ Ali Bosna je preživjela i taj zlo?ina?ki pothvat. Od 1991. do 1995. godine na uništavanju Bosne trošena su gotovo sva raspoloživa sredstva i Srbije i Hrvatske. U tome pothvatu slij?eni su stari obrasci dogovora Cvetkovi? – Ma?ek, a tehnike programa Karadži? – Boban bile su istovjetne s prijedlozima Stevana Moljevi?a. Ali, ni taj pothvat nije realiziran u skladu s željom njegovih nositelja.

Prema tome, da bi podijeljenost Bosne bila potvr?ena nekom historijom, moraju biti proizvedene i zagovarane dvije maštarije. Prva maštarija je o mogu?nosti podijele Bosne. A druga maštarija je historija koju u službi te mogu?nosti treba proizvesti. Iako oba pothvata ve? imaju mnogo godina, ni u jednom od njih nije mogu?e vidjeti ni kapi mudrosti, što zna?i ništa od smještanja pojava tamo gdje one u skladu sa svojom naravi moraju biti.

Narodi koji žive na teritoriji Bosne jesu sudionici njene državnosti, ali tako da nijedan od njih ne unosi neki dio teritorije na kojem je nekad prihvatljivim sredstvima ostvario svoju isklju?ivu vlast. Gdje god je uspostavljena kao etni?ka, uz isklju?ivanje prava drugih, ta vlast je nasilna i antibosanska, pa zato i neprihvatljiva. Koliko god nositelji te vlasti uvjeravali sebe i druge u

realnost svoje imaginacije, nikada njihova vlast ne može biti i prihvjeta. Ako bi bila prihvjeta, to bi značilo da su zločinci, koji su progonili i ubijali bosanske ljudе, te razarali bosanske politike i kulturne sadržaje, za što su mnogi od njih i osuđeni, ipak, nakon presuda i smrti, pobijedili. Tako se nerijetko dogodalo u ranijim slučajevima razaranja pluralnosti balkanskih društava.

Ubice i razaratelji prikazivali su sebe kao spasitelje i graditelje, a one koje su poubijali i protjerali kao ubice i razaratelje. Zamisao da bi s takvим *posteriori* konstruiranjem historijskih slika bilo moguće i konačno svladati istinu jest sastavni dio modernih ideologija, ali nije i ne može biti jamstvo budućnosti ovještanstva kao cjeline. Zato je ta inverzija, kojom laž postaje istina a dobro zlo, neprihvatljiva i konkretno i općenito. A pristati na tu inverziju značilo bi isto što i dopustiti da Hitler i njegovi zločinci postignu pobjedu nekad nakon svojih smrti.

Trpljenje nego nije isto što i prihvatanje. Zato je besmislena konstrukcija tvrdnja Milorada Dodika da bosanski entiteti mogu prenijeti dio svoje državnosti negdje, nekada i nekom. Ako mogu vršiti državne funkcije, entiteti ih moraju od nekog primiti. A nema nikog drugog do bosanske države koja im ih može dati. Ako nije tako, onda su oni te državne sadržaje oteli u nezakonitim pothvatima ili ih usvojili iz imaginacijskih konstrukcija svojih vođa. Kada se kaže da je to narodno postignuće, valja vidjeti da se time narodu zločin pripisuje kao postignuće. Učinak takvog pripisivanja, te nastojanja da se ono nametne kao svijest naroda, ne jamči i ne može jamčiti nikakvu budućnost tom narodu. Kada god je neka politika nečitana, ona mora djelovati razorno i na pojedince i na narod u kojem je promicana i nametana.

Kada god nije bilo moguće do kraja izvesti plan o podjeli Bosne i prisajedinjenju nekih njenih dijelova u zamišljene nacionalne države, ratom postignuto stanje je predstavljano kao privremeno. Za njega su tada tražena imenovanja koja su prikladna za slijedeći korak u pothvatu razaranja. Tvrđnje o konfederaciji i uniji su uključene u te pothvate razaranja Bosne. Budući da su etničke teritorije kao posve homogene u Bosni nemoguće, njih je potrebno ili pretpostaviti ili razlikovati politikama, uključujući aparthejd i nasilje, nametnuti u svijest domaćih i stranih ljudi, a one koji to onemoguju prikazati kao nositelje napetosti i sukoba. U tome je naročito važno osporavanje bosanske kulturne cjelovitosti.

U srpskom nacionalnom programu kulturna baština Kosova je redovno prikazivana kao jezgra svega srpskoga, pa je, prema takvome gledanju, nemoguće njen uključenje i održavanje u bilo kojoj nesrpskoj državnoj politici. Na drugoj strani, bosanska kulturna baština, naročito njen muslimanski sadržaj, poricana je, zapuštana i razarana, iako nju nikako nije moguće svesti na neku izdvojenu i zatvorenu teritoriju unutar bosanske države. Na cijelom prostoru Bosne svi sudionici bosanskog društva imaju kulturnu baštinu koju nije moguće ni izdvajati niti ogradi. Svako teritorijaliziranje etničkih zajednica uključuje nepokretnu kulturnu baštinu svih drugih. Uključuje je i onda kada ona bude sama arheologija.

Ta baština je nepovratno uključena u kolektivno pamćenje njenih ljudi. I onda kada je razorena, onako kako je njen veliki dio sada nakon zločinačkih pothvata antibosanskih vojski, ta baština pripada Bosni i njenim ljudima. Nije moguće održavanje narodnog pamćenja bez nje. Fizičko uništavanje kulturne baštine ne znači i prestanak njenog postojanja u sjećanju preživjelih. A sjećanje je za opstanak naroda često možnije i značajnije od tvarnih građevina. Nikakva homogenost etničke teritorije nije moguća sve dok postoji sjećanje na uništene sadržaje drugih. Narodi nestaju kada izgube kolektivno pamćenje.

Na Kosovu su srpski nacionalisti nijekali i razarali prisutnost svih drugih. Ta je zemlja za njih bila

jedino srpska, i to u svim svojim sadržajima. Sabere li se sada iskustvo takve politike, jasno je da njeni rezultati pokazuju da je ona de facto antisrpska. Osporavanje svih drugih, njihovo progonjenje, prisilio ih je na uzvrat kojim je Kosovo postalo to što je danas. Zato je važno pitanje: Ne radi li protiv svoje budu?nosti i elita ?iji je govornik Milorad Dodik?!

2. Teritorijaliziranje hrvatskog, srpskog i bošnja?kog stanovništva u Bosni

Mogu?e je navesti mnoštvo dokaza o direktnom i indirektnom poricanju sadašnjih bosanskih granica, iza ?ega na razli?ite na?ine stoje i Republika Srbija i Republika Hrvatska. Obje države nastoje, preko svojih državnih vlasti, provesti integraciju politike, kulture i ekonomije bosanske, “srpske” i “hrvatske” komponente, te osnažiti autoritet beogradskih i zagreba?kih vlasti u svemu što se doga?a s tim dijelovima op?eg srpstva i op?eg hrvatstva.

Iz državnih prora?una Republike Srbije i Republike Hrvatske izdvajana su sredstva za pomaganje srpskih i hrvatskih projekata. Srbi i Hrvati iz Bosne imaju privilegirane statuse u Republici Srbiji i Republici Hrvatskoj, ali i privilegirane statuse u Bosni, s obzirom na podrške koje primaju na osnovi etni?kog kriterija iz prora?una navedenih susjednih zemalja. Tako te dvije države direktno i indirektno podržavaju segregaciju Bošnjaka/Muslimana i njihovo obespravljanje u državi koja je njihova koliko i njihovih srpskih i hrvatskih susjeda, gra?ana tog pluralnog društva.

Bosanske državne granice su u takvim odnosima Republike Srbije i Republike Hrvatske prema Bosni i priznate i nepriznate. Priznate su kada to odgovara šti?enju dalekoro?no zasnovane politike njihovog nepriznavanja. Nisu priznate u svim slu?ajevima kada to pogoršava slabljenje bosanske državne suverenosti. Miješanja u unutarnje stvari bosanske države su dio politi?ke (ne)kulture koja prevladava u tim susjednim državama. Kada god je nemiješanje isticano, ono je, zapravo, potvrda trajnog miješanja u unutarnja bosanska pitanja.

Kada ponovi mantru o nemiješanju u unutarnje stvari bosanske države te priznavanje njene suverenosti i neprihvatanje njenog dijeljenja, Boris Tadi?, predsjednik Republike Srbije, tome doda da on priznaje svaki dogovor koji postignu tri naroda i dva entiteta, u skladu s ure?enjem koje proistje?e iz Dejtonskog sporazuma. Takav politi?ki stav on opravdava ?injenicom da je Republika Srbija potpisnik i garant Dejtonskog sporazuma. To su postavke koje se ni u ?emu ne razlikuju od onih koje su isticali Slobodan Miloševi?, njegov prethodnik na predsjedni?kom mjestu, i svi njegovi saveznici u realiziranju dogovora Miloševi?a i Tu?mana 1991. godine u Kara?or?evu.

Navedene postavke državnih politika Republike Srbije i Republike Hrvatske temelje se na stanju koje je proizvedeno ratom protiv Bosne. Glavni sudionici tog rata bili su u Beogradu i Zagrebu. Kada je rat okon?an, tamo su imali uto?ište i zaštitu glavni zlo?inci u realiziranju projekta uništavanja Bosne. Predsjednik Boris Tadi? govori o odnosu Republike Srbije prema Bosni kao da te ?injenice ne postoje ili kao da su tabu kojem se нико ne smije primicati. Sadašnja teritorijalizacija etni?kih zajednica u Bosni je protiv interesa svih njenih ljudi. U njoj i s njome nije mogu?e ostvariti jednakopravnost Srba, Hrvata i Bošnjaka i svih ostalih, u skladu s principima na kojima glavni zagovornici evropskog ujedinjenja grade viziju poželjne evropske budu?nosti.

Nasuprot politi?koj retorici predsjednika Borisa Tadi?a, procjenjuju?i realnost Republike Srbije i njene državne politike, Latinka Perovi? odre?uje državnu politiku Srbije kao dugotrajni paradoks – država koja ne zna gdje su joj granice. Ona kaže:

Na po?etku XXI veka, Srbija i dalje ne zna gde su njene granice, realnost postojanja

novih država na Balkanu vidi kao istorijsku improvizaciju; ona afirmiše državnu strategiju koja je vraća na Garašaninov program, na obnovu srednjevekovne države. Dobar primer je odnos prema popisu stanovništva u zemljama regiona, posebno u Crnoj Gori. Tu se rutinska stvar diže na nivo koji je neprihvatljiv! Srbima se odavde poručuje: izjasni se, važno je. Žekajte, za koga je to važno?! Očigledno, popis je shvaćen kao adut za buduće događaje i buduće odnose.⁵

U sad već notornom zapisniku sa sastanka predsjednika Franje Tuđmana s hrvatskim vojnim zapovjednicima 5. augusta 1995. godine na Brijunima, on kaže: "Znači, idemo da onda riješimo jug i sjever, razumijete. Prema tome sljedeće godine ćemo imati Hrvatsku i turizam, a isto tako oslobođamo snage da krojimo granice Hrvatske u Bosni, razgraničenje. Prema tome, to što sada odluke koje donosimo i provedba tih odluka je od golemog povijesnog značenja."⁶

Prema Dobrici Žosiću, nastanak Republike Srpske kao srpske etničke teritorije u Bosni je, zapravo, velika pobjeda srpskstva, za koju je prije svih zaslužan Radovan Karadžić. Žosić u julu 2008. godine piše: "Karadžićevi savremenici u Srbiji, oni drogirani haškom propagandom i NATO-vskom ideologijom, sporo uviđaju ili još ne uviđaju da je zaslugom svih boraca i svih komandanata Vojske Republike Srpske, naroda i vodstva oslobođila kog pokreta Srba u Bosni i Hercegovini, stvorena prva srpska država preko Drine. A to je u nizu teških nacionalnih poraza jedna velika pobeda srpskog naroda u posljednjoj deceniji dvadesetog veka."⁷

Dobrica Žosić je ushićen tim ratnim postignućem, i pored tog što su njegovi zagovornici i ozbiljitelji uzrokovali najveće stradanje i razaranje u Bosni u cijeloj njenoj historiji, i pored tog što su gotovo svi njegovi prvaci optuženi i/ili osuđeni za najgore ratne zločine. Žosić ne prepoznaje da je njegovo oduševljenje Republikom Srpskom zapravo priznanje i štitjenje ratnih zločina. Ima li negativni etički kognitivni rezultat u njegovom ushićenju? Bez stida i odgovornosti Žosić piše:

Nije malo Srba koji su postali slepi i umno pometeni da istorijskim razumom sagledaju sebe u "vremenu i prostoru", da shvate da im evropski "komesari" i "eksperti" ideološki ispiraju mozak, redukuju identitet, diktiraju istorijsku svest, nacionalne dužnosti i društvene ciljeve, narodu koji ima osam vekova svoju kulturu... U toj nametnutoj ali i participiranoj nacionalnoj regresiji mi još nismo postali svesni da posle ustaškog genocida i izgona iz Hrvatske i etničkog žrtvovanja Bosne, posle gubitka Kosova, otcepljenja Crne Gore za koju smo verovali da u njoj pretežno živi srpski narod, najnepravednijeg i najneravnopravnijeg rata u evropskoj istoriji sa NATO-om i amerikom 1999. koji smo, razume se, izgubili – dakle, posle niza nacionalnih poraza koji nisu samo posledica naših zabluda i političkih grešaka, imamo jednu veliku, istorijsku pobedu: *ogromnim žrtvama stvorena je Republika Srpska; ponavljam: prva srpska država preko Drine koja mora postati demokratska, pravna, civilizovana država.* Njen najznačajniji tvorac je Radovan Karadžić?⁸

Tim stvaranjem koje, prema Dobričiću, rehabilitira ideal osam vekova srpske historije, izdvojen je dio bosanske teritorije i potičen realiziranju imaginacije o srpskoj teritoriji. Usjedno s time traje i nedovršen, pa zato i prijetiće, posao razdjeljenja ostatka bosanske teritorije koji je određen kao Federacija Bosne i Hercegovine. Iako Republika Srbija i Republika Hrvatska ističu

svoja priznanja teritorijalnog integriteta države koja je između njih, cijeli pothvat dijeljenja je nastavljen i nakon formalnog okončanja njihovog rata protiv Bosne od 1991. do 1995. godine. Postoje odlučna zahtijevanja teritorijaliziranja hrvatskog naroda, pri čemu se taj pothvat realizira u punoj političkoj saradnji dvaju vodstava – jednog iz Republike Srpske i drugog iz hrvatske političke zajednice.

S tom političkom zajednicom poistovjeđuje se Hrvatska demokratska zajednica BiH, politička stranka koja je organizirana i od samog početka potinjena stranci istog imena u Republici Hrvatskoj. Tim poistovjeđenjem ona isključuje svako političko mišljenje i sudioništvo na bosanskoj politici koj pozornici kao nelegitimno sa stanovišta hrvatskog nacionalnog interesa. Nema nikakvog odvajanja politike te stranke od njenog djelovanja u ratu, kada je ona bila infrastruktura razaranja svega bosanskog u skladu sa spomenutim projektom Miloševića – Tuđman.

Obje države, i Republika Srbija i Republika Hrvatska, u skladu sa svojim najvišim državnim dokumentima obvezale su se na brigu o Srbima i Hrvatima u Bosni. Prema Ustavu Republike Hrvatske, Hrvati u Bosni su dijaspora prema kojoj država Hrvatska ima trajne obaveze. Republika Srbija na različite načine planira i realizira svoju državnu prisutnost u Bosni. Primjer tog je “Zakon o dijaspori i Srbima u regionu”, koji je Nacrt usvojila Vlada Republike Srbije.⁹

Teritorijaliziranje Bosne, prema navedenoj zamisli zajedničkog političkog djelovanja Dodika i Šovića, isključuje Bošnjake/Muslimane iz bosanske cjeline, te ih prisiljava na teritorijaliziranje, čime bi se, prema toj zamisli, došlo do potrebnih preduvjeta dogovora o konfederaciji ili uniji. Na taj bi način bilo moguće objasniti pothvat nacionaliziranja bosanske baštine. Njeni kršćanski sadržaji su, prema takvoj zamisli, rastavljeni na istočne i zapadne, to jest pravoslavne i katoličke. Kada su tako rastavljeni, oni mogu biti dodijeljeni prepostavljenoj teritoriji homogenog vlasništva.

Bošnjacima/Muslimanima takva mogućnost u cijelosti je osporena, jer oni nemaju i ne mogu imati nikakav kontinuitet u kulturnom trajanju. Nemaju i ne mogu imati taj kontinuitet ni u jednom od ideologičkih konstruiranja jedinstvenosti srpske i hrvatske nacije. Uzakjući na izdvajanje Bošnjaka/Muslimana središnjeg južnoslavenskog prostora iz neupitnih cjelina srpskoga i hrvatskoga, te tako na novo počinjanje kao otcjepljenje, izdajući pravne svezke čemu izvorno pripadaju, Milorad Ekmeđić za priznanje njihovog postojanja, pa tako i njihove anomalije, optužuje jugoslavenske komuniste. Ekmeđić kaže: “Kod muslimanskog stanovništva, u Bosni, raškoj oblasti, Kosovu, Crnoj Gori i Makedoniji je pobeda masovnog tipa nacionalizma nastupila tek iza 1960. Tada je jugoslavenski komunizam otvorio ventile stvaranja muslimanske nacije, izdvajanja muslimana iz onih etničkih okvira u kojima su od XV veka nastali.”¹⁰

U tom ideologičkom obrascu, kako ga je formulirao Milorad Ekmeđić, ocrta je ključna postavka o Bošnjacima/Muslimanima u nacionalističkim historiografijama. Bošnjaci/Muslimani nemaju i ne mogu imati, prema takvom gledanju, ni dijahronijske ni sinhronijske neprekinutosti svog postojanja. Njihovo postojanje je iskidanje, prekidanje i raskidanje, koji se događaju u ideološki postuliranim cjelinama srpskoga i hrvatskoga. Pri tome se u toj slici muslimana, sa svom paletom njihovih imena u evropskom nasljeđu – Arabljani, Ismailičani, Agarjani, Saraceni, Turci, Osmanlije i tome slično – isključuju svaka mogućnost principijelno zasnovanog toleriranja njih kao manjine u kršćanskoj svijetu.

Kada god i gdje god su muslimani posve uništeni, ti pothvati su u historiografskim konstrukcijama prikazani kao legitimno oslobođanje evropske i kršćanske zemlje od neevropske i

nevjerni?ke prisutnosti stranog i neprihvatljivog tijela. Njihova prisutnost je redovno svo?ena na imaginacijsku predstavu o tijelu okupatora, neprijatelja i nevjernika. Takvo tijelo predstavljeno je kao jedan ratnik, kao potpuna prijetnja u borbi za život. Ništa njegovo ne zavrje?uje preživljenje. U skladu s time, poželjan odgovor preživjelih Bošnjaka/Muslimana bio je – a takav je ostao i danas – u njihovom prihvatanju da im je historijski po?etak s Osmanskim okupacijom, te da su oni “orientalno-islamska”, “osmanska”, “turska” i tome sli?no kultura ili posljedica.

U takvim konstrukcijama Bošnjaci/Muslimani sudjeluju u odvajanju sebe i svoje zemlje, sebe i svog jezika, sebe i svoje države. Takva njihova gledanja poželjna su u antimuslimanskim dekonstruiranjima bosanske cjelovitosti. Tome dekonstruiraju oni dopinose kada god prihvataju da u dijahronijsko i sinhronijsko pluralnoj Bosni njihov udio može biti izdvojen i opredme?en. Kada god neko od njih istupi izvan tog ograni?enja, koje je u cijelosti odre?eno osmanskim neprijateljstvom i razaranjem krš?anskog trajanja, on ?e biti optužen za mistifikaciju i posezanje za ne?im što Bošnjacima/Muslimanima ne pripada i ne može pripadati.

Tako zamisao o teritorijaliziranju Bošnjaka/Muslimana uklju?uje i prihvatanje historije koju konstruiraju razaratelji Bosne: to je zemlja koja njima ne može pripadati, pa ih je kao historijsku anomaliju u najboljoj mogu?nosti potrebno tolerirati. Njihova ravnopravnost nije prihvatljiva, pa im nije dopustivo pravo na demokratski princip “jedan ?ovjek – jedan glas”, kako ?e to ponavljati gotovo svi osporavatelji bosanskog pluralnog društva.

2. Homogeniziranja oko dva gravitacijska pola

U svim razmatranjima politi?kih napetosti unutar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, poslije preimenovane u Jugoslaviju, sve od njenog nastanka 1918. godine, rješavanje bosanskog pitanja shva?ano je uvjetom uspostavljanja reformirane Jugoslavije, federativne republike umjesto kara?or?evi?evske monarhije. Takva država bi, prema prepostavci njenih konstruktora tokom Drugog svjetskog rata, imala dovoljno kohezionih sila da se ne sruši onako kako se to dogodilo njenoj historijskoj prethodnici.

U toj federativnoj konstrukciji Bosna je priznata u svojim historijskim granicama kao ravnopravna republika jugoslavenske federacije. Njeni susjedi, Srbija i Hrvatska, odre?eni su kao republike ?ije su razine državnosti jednake bosanskoj. U svim Ustavima Bosne i Hercegovine ona je odre?ena kao država ravnopravnih naroda – Srba, Hrvata i Muslimana – i njenih gra?ana, i to u skladu s principima koji su proklamirani na ratnim sjednicama Zemaljskog antifašisti?kog vije?a narodnog oslobo?enja Bosne i Hercegovine. Kada se kaže u “njenim historijskim granicama”, to zna?i da su te granice obuhvatale ve?inu podru?ja koja su ?inila bosansku državu od njenih javljanja na historijskoj pozornici.

Savremeno bosansko stanovništvo je u najve?oj mjeri genetski povezano kroz gotovo cijeli minuli milenij. Iako su postojala doseljavanja i iseljavanja, ve?ina sadašnjeg bosanskog stanovništva su potomci stare demografske jezgre. Ono je strukturirano u svoj religijski pluralni oblik, te potom i u tri etnoreligijske skupine, uglavnom na osnovi svog starog stanovništva. U modernim planovima razaranja Bosne pretpostavljane su mogu?nosti teritorijaliziranja naroda, pa su uz tu prepostavku nu?ena rješenja u obliku konfederacije, unije i konsocijacije.

Prva dva rješenja temelje se na prepostavci da je mogu?e teritorijaliziranje etni?kih zajednica koje ?ine bosansko društvo. Poticaj i koordiniranje tog teritorijaliziranja dolazi posredno ili neposredno iz Beograda i Zagreba, kao etnonacionalnih središta svih Srba i svih Hrvata. U maksimalisti?kim

gledanjima na tu mogu?nost Bosna se prepostavlja kao posve srpska ili kao posve hrvatska. U prividno realisti?nijem gledanju na nju ona je djelomi?no srpska i djelomi?no hrvatska, ali tako da je ta djelomi?nost svediva na fizi?ke dijelove bosanske teritorije, dijelove koje nikada niko nije odredio. Zato je u pitanje razgrani?enja prepostavljenog hrvatskog i srpskog dijela uklju?ena i potreba homogeniziranja tih dviju teritorija tako da one budu spojive u prepostavljene nove nacionalne države Srbija i Hrvata.

Postizanja tog, u programu Stevana Moljevi?a, zamišljeno je ovako: cilj – “da stvore i organiziraju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etni?ko podru?je na kome Srbi žive”; na?in – “preseljavanje i izmena žiteljstva, naro?ito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog podru?ja, jedini je put da se izvrši razgrani?enje i stvore bolji odnosi izme?u njih”.¹¹ Taj postupak su doslovno primjenjivali Slobodan Miloševi? i Franjo Tu?man u artikuliranju i vo?enju rata protiv Bosne (1991–1995), te u njeg uklju?ili sva raspoloživa sredstva. Za izvedbu na terenu bili su zaduženi Radovan Karadži? i Mate Boban, te brojni drugi u organizacijskim strukturama tog zlo?ina?kog pothvata.

Ta teritorijalizacija nije izvediva. Nije, jer su vrlo mali prostori bosanske teritorije na kojima ne postoji živa demografska ili višestoljetna historijska, što zna?i kulturna prisutnost svakog od sadržaja bosanske društvene pluralnosti. Nije, jer i nakon brojnih pokušaja nacionaliziranja bosanskih muslimana, oni su ostali u najve?oj mjeri otporni na promjenu svoje vezanosti za ukupnost bosanskog povijesnog i kulturnog trajanja, i to u složenoj povezanosti sa svojim neposrednim susjedima.

Tek s teritorijaliziranjem neke od bosanskih etni?kih zajednica na nekom dijelu bosanske teritorije nastaju nerazrješive poteško?e s pravima te zajednice na dijelovima bosanske teritorije izvan tog njihovog etniciziranog dijela, ali i s pravima svih drugih na toj njihovoj etniciziranoj teritoriji. Kako god bilo zamišljeno ili ostvareno teritorijaliziranje tri etnoreligijska kolektiva na dijelovima bosanske teritorije, u njemu mora biti reproducirana slika cjeline. Nema teritorije Bosne u kojoj svi dijelovi njene kolektivne cjeline nisu prisutni.

Zagovaranu i nastalu razdijeljenost, koja je prvenstveno imaginacijska, potrebno je institucionalizirati da bi ideologijska slika o dijelovima dobila konkretne oblike. Pri tome prividna nemogu?nost demokratskog usaglašavanja etni?kih elita uzrokuje povla?enje u imaginacijski geto, u kojem se vlast ve?ine privi?a uto?ištem iz haosa politi?kih sukoba u demokratskim institucijama. Nastojanja da takva imaginacija bude zanemarena i pretvorena u privid politi?ke realnosti pokazuju se, i moraju se pokazivati, kao nemogu?nost funkcioniranja države i njenih struktura, zašto je nu?no snažiti imaginaciju o neprijatelju koji je tu, i vidljiv i nevidljiv, i koji onemogu?uje stabilnost i sre?u nacije.

Unija je ime za ekstremnu diobu. Svakoj etni?koj zajednici mogu?e je, prema toj zamisli, dodijeliti njenu, što zna?i srpsku, hrvatsku ili bošnja?ku, teritoriju. Na tim etniciziranim teritorijama ostvarivala bi se, prema takvoj zamisli, potpuna etni?ka država sa sposobno?u da se ujedinjuje i razjedinjuje u naddržavne integracije. U takvoj slici bosanska cjelovitost ne postoji. Sve bosansko je, prema takvoj imaginaciji, sastavljeno, pa je zato i rastavljivo. Nema ni?eg bosanskog što ima vrijednost mimo te zamisli o suverenosti etni?ke zajednice na njenoj teritoriji.

U nemogu?nosti teritorijalne razdiobe u skladu s prepostavljenim pravom etni?ke zajednice, uz težnju da se razriješi pitanje manjih zajednica izvan etnicizirane teritorije i o?uvaju etnicizirana kulturna dobra, u pothvatu razaranja bosanske cjelovitosti nu?ena je i zagovarana ideja

konsocijacije – tri etni?ke zajednice strukturirane u zasebne politike koje su i institucionalizirane. Tek iz te razdiobe, koja nije nužno i teritorijska, bilo bi mogu?e, prema zagovornicima konsocijacijskog rješenja, izvesti zajedni?ke strukture nužne za ujedinjenje.

Sadašnje države Republika Srbija i Republika Hrvatska nastale su na temeljima razli?itih složenih historijskih naslije?a. Svoje današnje oblike dobole su u toku Drugog svjetskog rata, na osnovi odluka Antifašisti?kog vije?a narodnog oslobo?enja Jugoslavije. Dijelovi srpskog i hrvatskog stanovništva koji žive u Bosni nisu izdvojivi iz cjelina srpskog i hrvatskog naroda. Zamisli o svim Srbima u jednoj i svim Hrvatima u drugoj državi nisu i ne mogu biti realizirane a da to ne uklju?i razaranja postoje?ih povijesnih tkiva na širem prostoru, a naro?ito u Bosni.

Takva zlo?ina?ka zamisao prepostavlja osporavanje i uništavanje svake bosanske društvene kohezije. Srbe i Hrvate u Bosni treba, prema takvom programu, staviti u izravan odnos s op?im centrima cjelovitih etnosa, te ih podsticati u procesima razgradnje bosanskog društva. Takva razgradnja nužno dovodi do izlu?enja bosanstva, bošnjaštva i muslimanstva kao antisrpskih i antihrvatskih sadržaja koje je opravdano prezirati, osporavati i razarati, te i više od tog – uništavati kao prepreke na putu postizanja cilja nacionalnog ujedinjenja.

Zamisli i zagovaranja ujedinjenja svih Srba i svih Hrvata u dvije susjedne države, prema sada ve? dugotraju?im programima, ozbiljivi su jedino uz nestanak Bosne kao države. Nakon iskustva s neuspjehom realizacije tri historijska pokušaja u dvadesetom stolje?u da se o podjeli Bosne dogovore srpska i hrvatska nacionalna elita – poznatim kao stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918., kao dogovor Cvetkovi? – Ma?ek 1939. i kao plan Miloševi? – Tu?man 1991. godine – Bošnjaci/Muslimani su predstavljeni kao klju?na prepreka. Svako od njihovih zagovaranja pluralnog društva, o?uvanja historijskih postignu?a zajedni?kog života i traganja za rješenjem koje isklju?uje neravnopravnost predstavljano je kao opasna varka iza koje su antisrpske i antihrvatske namjere.

Srpsko i hrvatsko pitanje u Bosni artikulirano je kao neodvojivo od jednocentri?ne zamisli o tim dvjema nacijama. Tako je Bosna izme?u dva politi?ka središta, srpskog u Beogradu i hrvatskog u Zagrebu. Jedinstvenosti kultura svih Srba i svih Hrvata isklju?uju bilo kakvu mogu?nost integralnog bosanstva, jer ono ne podupire nacionalna razlu?enja. Tako je i s religijskim pripadanjima. Srpska Pravoslavna crkva je jedinstvena, a središte joj je u Beogradu. Katoli?ka crkva u Bosni je organizirana u granicama bosanskohercegova?ke države, ali je nepojmljiva izvan hrvatske nacionalne cjelovitosti.

Tako se nacionalne i religijske kulture Srba i Hrvata podudaraju s njihovim crkvenostima. Ostaju?i izdvojeni iz tih cjelina, Bošnjaci/Muslimani implicitno uzvra?aju oponašanjem tih dvaju crkvenosti. U gotovo svim svojim organizacijskim sadržajima današnje stanje “islamske zajednice” odražava stanja u dvjema crkvama, te poseže za teritorijalnim nadležnostima koje su nepokrivenе postoje?im crkvenim ustrojstvom. Takvo stanje je o?ekivano i poželjno u dokazivanjima bosanske razdijeljenosti i nemogu?nosti zajedni?ke države u punom zna?enju tog pojma.

Doktrinarna neodrživost takve neorganiziranosti Bošnjaka/Muslimana pokazuje se u višku politi?ke retorike religijskih prvaka i manjku njihove zaokupljenosti eti?kim pitanjima onih ljudi koji kao vjeruju?i dio bošnja?kog naroda žive u pluralnom društvu. Tako je pravdana politika dva pola. Jedinstvenost srpske i hrvatske nacije, s njihovim središtima izvan Bosne, ugrožava Bošnja?ko/Muslimansko posezanje za svojim bosanskim središtem iz kojeg se susjedne države vide kao prostori utjecaja i religijske vlasti.

4. Muslimani kao drugi

Ivo Josipović, predsjednik Republike Hrvatske, u svome obraćanju papi Benediktu XVI kaže: "Spremne sudionike oprosta i pomirenja našao sam i u drugim religijama s kojima se u Hrvatskoj i u susjedstvu dodirujemo, posebno s pravoslavljem i islamom." ¹² Ta tvrdnja je posve nejasna. Iz nje nije vidljivo o kakvom dodirivanju je tu riječ. Predsjednik Josipović tu svoju projekciju uoblikuje u istome govoru ovako: "Ujedinjenje Europe je u osnovi kršćanski projekt." ¹³

Opredjene je pravoslavlja i islama je prepostavka njihovog dodirivanja. Kada je domaćano, takvom dodirivanju moguće je pridjeljati svaki sadržaj – i pozitivni i negativni, i prijateljski i neprijateljski, jer maštanje nema postojan oblik. U njemu nestaju konkretni ljudi. Oni postaju jednostavno pravoslavlje i/ili islam. Konkretni ljudi nestaju kada pravoslavlju i/ili islamu budu pridjeveni njihovi predstavnici uosobljeni u kleru ili nekom od njegovih ustrojstava. Tad nestaje odgovornost prema živim ljudima, što znači i prema njihovim bolima i patnjama, i svakoj krivici za njih. Njima je moguće priznavati i nijekati prava, pa kada i ime.

Muslimansko stanovništvo sa svime što mu pripada uništeno je na prostoru današnje Republike Hrvatske u sedamnaestome i osamnaestome stoljeću. Tamo je i sada mnoštvo crkava koje su napravljene od džamija ili na njihovim ruševinama. Radi prikaza te tvrdnje dovoljno je spomenuti crkve u Osijeku, Džakovu, Drnišu, Klisu i Imotskom. ¹⁴ Uništavanje svega muslimanstva na tim područjima nije i ne može biti dodirivanje. Obrasci kojima se o muslimanima u Hrvatskoj govori danas preslikavaju poimanja drugih kao problema Evrope ili Evrope kao problema drugih.

Muslimani Dalmacije, Slavonije i Like, kada ih je tamo još bilo, nisu bili niotkud došli, jednako kako to nisu bili ni tamošnji katolici. To je jedno i isto stanovništvo koje je u različitim vremenima svoje povijesti, u različitim vladavinskim prilikama, usvajalo i mijenjalo svoja svjedočenja o ovjeku, svijetu i Bogu. Tamo su muslimani nestali, i to na način koji nijedan ovjek ne može opravdati a da time sebe ne spusti na najnižu od svih ljudskih mogućnosti. Nestali su u pothvatima ubijanja, izgonjenja i prisilnog pokrštavanja. ¹⁵ Muslimani u današnjoj Bosni, kao i u drugim dijelovima Balkana, također niotkud tu nisu došli, jednako kako to nisu ni kršćani.

Ako projekt Evropske unije jest kršćanski, kako to isti mnogi, pa i Ivo Josipović, ostaju teška pitanja: Šta je onda s Jevrejima i Muslimanima bez kojih nije domisliva nikakva povijest, ni pozitivna ni negativna, svega tog što danas nazivamo Evropom? Ostaju li oni trpljeni stranci u takvoj zamisli Evropske unije? Bi li to moglo značiti da će u nekom sutra neko domisliti proširenje te logike: budući da je kršćanstvo u svim svojim bitnim sadržajima neodvojivo od Krista i zemlje njegovog rođanja i uzdizanja, te od pologa njegovih rodnih predaka, hoće li neko u nekome sutra i Kršćanima u Evropi dodijeliti bivanje strancima?

Iako je prostor današnje Republike Hrvatske ne baš davno nazivan Dalmacijom, Hrvatskom i Slavonijom, nerazborito bi bilo koristiti tu injenicu onako kako Mile Lasić govori o Bosni i Bošnjacima/Muslimanima: "Možda se samo u ovom kontekstu dade objasniti kako se uopće uspjelo uvjeriti ponosne Bošnjake-Hercegovce da su Bosanci iz Hercegovine, a ne Hercegovci iz BiH. Netko je, dakle, masovno uvjerio hercegovačke Bošnjake da je došlo vrijeme da se uime viših interesa odreknu bliske im atribucije iz imena Zemlje i vlastitog identiteta." ¹⁶

Ni na koji način Mile Lasić ne dovodi u pitanje konstruiranje srpske i hrvatske nacije na bosanskom prostoru iz predmodernog zapadnog i istočnog kršćanstva, već kategorijama Srbin i

Hrvat neizravno dodjeljuje primordijalnu vrijednost koja kao takva transcendira i horizontalno i okomito sve bosansko. Njegova briga osnovana na konstrukciji o nekome koji je uspio uvjeriti Bošnjake iz Hercegovine da su nešto mimo imaginacija Mile Lasića, ?ini se, ne bi ni postojala da oni kažu kako su samo Muslimani.

Paradoks Hercegovine kao područja koje se naziva tako prema imenu velikog bosanskog vojvode Stjepana Vukovića Kosače, koji je postao tabu, preživljava i u viziji Mile Lasića o Herceg-Bosni. Lasić kaže: "Herceg Bosna je u danom trenutku primarno bila odgovor na velikosrpsku agresiju i to se jednostavno mora priznati." ¹⁷ Nema niti eg u Herceg-Bosni što i primarno i sekundarno nije uključivalo potpuno uništenje svega muslimanskog na tim područjima, na područjima gdje je uspostavljena fašistička vlast s tim imenom. Prema tome, primarna narav Herceg-Bosne o kojoj govori Mile Lasić može biti opravdana jedino na osnovi premise o Muslimanima kao suvišnoj i neesencijalnoj prisutnosti u kršćanskom tijelu.

Kada bi se ti stanovnici Bosne u njenoj historijskoj ukupnosti odredili samo kao Muslimani, i to iz svih onih područja koja su politički i kulturno povezana s cjelovitim bosanstvom, jedino bi ih tada bilo moguće prihvati, ali kao neosvijšene Srbe i/ili Hrvate, jer kao takvi ne mogu polagati pravo ni na jedan jezik do onaj u koji se mogu uključiti, niti pravo na jednu zemlju do na onu koja je podijeljena između Srba i Hrvata kao njihov etnički prostor. Njihovo opkoljenje bi bilo dovedeno do apsurda bezizlaznosti koji je razrješiv jedino u milosti onih koji su oko njih. Episkop Grigorije veli: "I danas su, kao i u ratu, bosanski muslimani u nekom smislu opkoljeni. S jedne strane, od Hrvata, okrenutih Hrvatskoj, a s druge strane od Srba koji vole Srbiju. I, normalno je da bosanski muslimani osjećaju grči i da mi moramo raditi da se taj grč otklanja. A uvijek je tako: kako se kaže, treba učiti u cipele drugog, da bismo ga razumjeli." ¹⁸

Ta opkoljenost je politička, kulturna i ekomska, ali ne kao jednostavna volja Srba i Hrvata u državi koja im pripada kao i Bošnjacima/Muslimanima. I Republika Srbija i Republika Hrvatska djeluju, u skladu sa svojim ustavnim poretkom, kao zaštitnici i pomagaci dijelova srpskog i hrvatskog naroda koji žive u istoj državi u kojoj su ustavno jednakopravni s Bošnjacima/Muslimanima i Ostalim. Posljedica takve zaštite i brige je nužna nejednakopravnost Bošnjaka/Muslimana i njihovo egzistencijalno ugrožavanje. Da bi ta očitačina bila prikrivena, potrebno je neprestano obrati vidik – Bošnjaci/Muslimani ugrožavaju svoje susjede, pa je svaka negativna vijest o njima ili o bilo kome ko bi s njima mogao biti povezan poželjna očičina u konstruiranju ideologije antibosanstva.

5. Širi geopolitički okvir

U državnoj politici Srbije jasno je podržavanje izdvajanja dijela Bosne, koji je u ratu protiv te zemlje nazvan Republikom Srpskom, te potom u Dejtonskom ugovoru i prihvacen kao očitelj ustavnog poretka. Tim podržavanjem Republika Srbija snaži svoju ulogu matice zemlje oko koje će biti izgrađena prepostavljena država za sve Srbe. Predsjednik Republike Srbije Boris Tadić rekao je 3. juna 2011. godine u intervjuu za *Frankfurter Allgemeine Zeitung*: "Ako smo pragmatični, možemo da rešimo probleme. Ne kažem da je velika Albanija sjajno rešenje. Ne verujem ni da je velika Srbija dobro rešenje. Baš kao što sam protiv podele Bosne. Ja sam protiv politike stvaranja većih država. Ali dozvolite nam da pokušamo da pronađemo izvodljiva rešenja za probleme." ¹⁹

Velika ili veća Srbija u odnosu na sadašnju Republiku Srbiju može nastati jedino njenim širenjem

na teritorije susjednih država – Bugarske, Makedonije, Kosova, Crne Gore, Bosne ili Hrvatske. Budu?i da predsjednik Tadi? spominje veliku ili ve?u Albaniju, njen nastajanje mogu?e je jedino na štetu njoj susjednih država – Gr?ke, Makedonije, Kosova i Crne Gore. Republika Srbija ne priznaje državu Republika Kosovo. Ona tu državu smatra svojom državnom teritorijom. Zahtjev predsjednika Tadi?a da im se “dopusti da prona?u izvodljiva rešenja za probleme”, spomenut uz isticanje pitanja velike Albanije i velike Srbije, uklju?uje i zna?enja pred kojima nije dobro ostati ravnodušan.

Uz zahtjev predsjednika Tadi?a valjalo bi i njega i sve kojima se on obra?a upitati: S kime i kako bi bilo mogu?e razgovarati o velikoj Albaniji i velikoj Srbiji? I potom: Zašto su ta dva pitanja povezana? O velikoj Srbiji i velikoj Hrvatskoj razgovarali su predsjednici Slobodan Miloševi? i Franjo Tu?man 1991. godine u Kara?or?evu, pa se dogovorili da najgorim mogu?im sredstvima – ubijanjima i progonima, te strašenjima i razaranjima – realiziraju svoje historijske snove o velikoj Srbiji i velikoj Hrvatskoj. Odrazi tog su i danas u zaprije?enosti bosanske države, mnoštvu još neiskopanih leševa, te dogovorima i saradnjama Dragana ?ovi?a i Milorada Dodika u konstruiranju bosanske države u skladu s naslige?em Miloševi?a i Karadži?a, na jednoj, te Tu?mana i Bobana, na drugoj strani.

Predsjednik Narodne skupštine Republike Srpske Igor Radoj?i? kaže: “Po mnogo ?emu BiH više li?i na Bliski istok nago na Evropu.”²⁰ Radoj?i? za politi?ku krizu koja, prema njemu, traje od 1991. godine kaže: “Svi koji ra?unaju na neka strateška pomeranja koja bi dovela do nekih promena u BiH nisu u pravu. Bez snažne me?unarodne intervencije, ništa se ne?e promeniti. Doma?i politi?ki faktori, zbog suprotstavljenih politi?kih stavova, ne mogu posti?i suglasnost. A me?unarodna zajednica danas gr?evito brani Dejtonski sporazum, jer ne vidi nikakvo drugo rešenje.”²¹

U konstruiranju tvrdnje o nemogu?nosti Bosne kao normalnog pluralnog društva Igor Radoj?i? nudi imaginaciju o sli?nosti sadašnjih prilika u Bosni s onim na Bliskome Istoku. Ništa u toj tvrdnji nije jasno, jer je razli?itih pojava na Bliskome Istoku toliko mnogo da bi u iznijetoj tvrdnji svako mogao domisliti sliku koja mu treba – Libanon i Sirija, Jordan i Saudijska Arabija, te Gaza, Zapadna obala, Jerusalem i Izrael. Kako i zašto bi Bosna mogla sli?iti na neku od tih pojava ili na sve njih zajedno? Da li Radoj?i? zna išta o tome kako je nastalo, pa se potom pokazalo i kao pogrešno, geopoliti?ko imenovanje tog prostora kao Bliskog Istoka?

Moglo bi se pretpostaviti da Igor Radoj?i? želi poru?iti onima koji ga slušaju da je problem Bosne sli?an nekom od dalekih sukoba, koje on nejasno imenuje Bliskim Istokom, zato što u toj zemlji žive i muslimani. U tome se on ni u ?emu ne razlikuje od svih nositelja velikosrpske ideologije u posljednjih dvije stotine godina. Muslimani su u središtu pitanja o srpskoj nacionalnoj državi. Tamo gdje ta država bude uspostavljena, ?im se domogne dovoljno mo?i, Muslimani moraju nestati, pri ?emu su u tome nestajanju predstavljeni kao krivci, a oni koji taj projekt provode kao žrtve.

Bosansko pluralno društvo je u svom najbitnijem sadržaju ideal ujedinjenja Evrope. Nema ni?eg sli?njeg poželjnoj Evropi, onoj zajednici naroda koja je tako imenovana, od bosanskog povijesnog trajanja: ljudi razli?itih pripadanja s principijelnim pravom na njih; politi?ki poredak u kojem je svaki pojedinac jednak pred zakonom i jednakodobgovoran za djelovanje tog poretku; gradovi u kojima javni prostor pripada jednakom svima, iako vidike tih gradova ozna?avaju i samostani i crkve i sinagoge i mesdžidi.

Jasno je da ?e ta tvrdnja uznemiriti ve?inu vjernika uobi?ajenih historiografskih konstrukcija o užasu turskog ropolstva. U tome užasu je, ipak, opstajao i opstalo barem principijelno pravo na preživljenje, što neosporno svjedo?e gradovi u kojima kona?na presuda nije bila na “nacionalnim oslobođiteljima”. A nakon tih oslobođitelja nigrdje – doslovno nigrdje! – nisu preživjeli ni Muslimani niti njihovo kulturno naslije?e. A to preživljenje, kao *sine qua non* svake ljudskosti, jest u bosanskoj idealu koji je davno uspostavljen, ali kao takav ostao neiscrpljiv. Nijedna njegova povijesna realizacija, pa tako i nijedan od nedostataka u njoj, ne umanjuje njegovu perenjalnu vrijednost: pravo na razli?itost i nepovredivost dostojanstva svakog pojedinca imaju jednaku vrijednost u svim vremenima i na svim mjestima.

6. Bošnja?ka krivica

Ratom protiv Bosne proizvedeno je stanje koje se želi politi?ki opravdati, te svaku njegovu promjenu prema rekonstruiranju i normaliziranju bosanske politi?ke cjelovitosti prikazati kao bošnja?ko zavjereni?ko djelovanje koje ugrožava opstanak države. Milorad Dodik kaže: “BiH isklju?ivo može da opstane ako se poštuju prava RS dobijena Dejtonskim sporazumom. I Bošnjaci bi trebalo da prigrle Dejtonski sporazum i tako sa?uvaju BiH. Ovako, kako oni rade, to je najbolji put da se ugasi ova zemlja.”²² Uvjet za opstanak bosanske države je, prema Miloradu Dodiku, njen pot?injavljivanje Republici Srpskoj kao kategoriji koja u svemu presu?uje: “Odavno nemamo potrebu da uplakano Sarajevo tešimo dobrim poklonima. Mi od Sarajeva samo tražimo da pošтуju naša ustavna prava onoliko koliko i mi poštujemo BiH.”²³

Kako je vidljivo, ratom proizvedenom stanju dodijeljena je primordijalna valjanost, pa bi sve ostalo iz bosanske cjelovitosti moralo biti rekonstruirano tako da bude pot?injeno hijerarhiji te konstrukcije. U takav ideologiski vidik uklju?eno je antimuslimanstvo kao sadržaj svih balkanskih nacionalnih ideologija. U izdvajanju Bošnjaka/Muslimana kao opasnih drugih postoji, prema toj ideologiskoj imaginaciji, ona opasnost koju je mogu?e savladati jedino institucionaliziranjem podjele.

Takva podjela nije samo sinhrona politika koja vodi prema konfederaciji ili uniji – varijanta tog je konsocijacije – ve? je i dijahronijska. Cijelo muslimanstvo je izdvojivo u svakome smjeru. Ono je, prema gotovo svim evropskim etnonacionalnim i etnoreligijskim ideologijama i njihovim razli?itim surogatima, strano tijelo nasilno umetnuto u primordijalni “krš?anski projekt Europe”.

Gotovo da i nema izuzetaka u predstavljanju Muslimana kao pojave koja nastaje izvan evropskih kulturno-historijskih procesa. Uspostavljanje Osmanske imperije na podru?jima Jugoisto?ne Evrope je u nacionalnim konstruiranjima historije predstavljano kao to umetanje. Nasuprot tome je o?ita i neprijeporna logika bosanskog muslimanske kulture kao posve integriranog toka unutar cjeline u kojoj ona nastaje i traje. Ideologije diskontinuiteta su uspostavljene na imaginacijama o utjelovljenim krš?anskim trajanjima, na jednoj, i “islamu” kao umetanju, na drugoj strani, koje nije mogu?e vidjeti ni u kakvoj kulturno-historijskoj cjelovitosti. I ne samo to. Umetanje je ideologiski prikazano kao ne?isto i opasno, kao dvostruka prijetnja – i vanjska i unutarnja.

Petar Petrovi? Njegoš naslije?uje i usvaja antimuslimanske sadržaje evropskog odnosa prema drugim i druk?ijim. On u Gorskem vijencu pjeva:

Udri za krst, za obraz juna?ki,
ko go? paše svijetlo oružje,

ko go? ?uje srce u prsima,
hulitelje imena Hristova
da krstimo vodom ali krvlju!
Trijebimo gubu iz torine!
Nek propoje pjesna od užasa,
oltar prâvî na kamen krvavi! ²⁴

Taj obrazac, ma koliko arhai?an, prisutan je i u politi?kim ideologijama koje zagovaraju etni?ki i religijski nacionalisti i ovog doba. Budu li uspore?ene naracije ideologa rata protiv Bosne, koji je doveo do Dejtonskog sporazuma, nije teško ustvrditi da su njihovi arhetipovi jednaki Njegovševim. Varijacije tih naracija su osnova istupa Slobodana Miloševi?a, Radovana Karadži?a i gotovo svih drugih koji su sudjelovali u najnovijim progonima i ubijanjima Bošnjaka/Muslimana.

“Guba” je bolest koja se kao razorna ne?ist name?e na zdravo tijelo. “Torina” je ogra?eni prostor kojim njegov vlasnik okuplja i štiti svoje stado. Na to stado izvana mogu napadati lupeži i vuci. Ali guba dolazi nevidljivo i stado razara iznutra. “Trijebiti” zna?i ?istiti zdravo stado od napasti koja je izvana unijeta u njega kao ne?ist ili bolest. A to je mogu?e potpunim zatiranjem svega što se ogubalo ili bi takvo moglo biti. U toj metafori o Muslimima sadržana je dvostruka osuda. Prema prvoj, oni su vanjski neprijatelji, oni koji na krš?anski prostor dolaze kao osvaja?i i rušitelji. Prema drugoj, oni proizvode prodor u samo tkivo krš?anske zajednice, te su njegova unutarnja ne?ist ili bolest.

Navedeni obrazac o gubi i torini pokazuje se u razli?itim oblicima u savremenim tuma?enjima bosanskih prilika. Nijedno zagovaranje bosanske cjelovitosti, što zna?i politi?kog jedinstva s pravima na pojedina?ne i kolektivne razli?itosti, nije prihvatljivo, jer se u etni?kim i religijskim isklju?ivostima ono smatra “muslimanskim”. Prihvatljivo je samo ono politi?ko ponašanje Bošnjaka/Muslimana koje je u cijelosti prost uzvrat na srpske i hrvatske politi?ke programe.

U tome uzvratu Bošnjaci/Muslimani tako?er isti?u pravo na etni?ku ili religijsku teritoriju na kojoj imaju nadmo?. Takvim zahtjevom oni potvr?uju optužbe srpskih i hrvatskih nacionalista: pluralno bosansko društvo nije mogu?e, jer je ono muslimanski pothvat u kojem ?e primjenom na?ela “jedan ?ovjek – jedan glas” biti pot?injeni svi nemuslimani. Nema politi?kog odgovora kojim bi Bošnjaci/Muslimani mogli ugoditi srpskim i hrvatskim nacionalistima. Krivi su kada se zalažu za jedinstveno bosansko društvo u kojem su jednaka pojedina?na i kolektivna prava svih njegovih sudionika, i kada je pravo svakog pojedinca i svakog kolektiva zajam?eno na cijeloj bosanskoj teritoriji. Krivi su i kada prihvate to što u bosanskoj cjelovitosti zahtijevaju oni koji ih okrivljuju. Obje njihove krvice su, zapravo, pothvat razaranja bosanske cjelovitosti radi konstruiranja nekih novih politi?kih cjelina koje ?e biti povezane sa svojim vanjskim središtimi.

Tako se svaka bošnja?ka politika nalazi u šizofreni?noj rascijepljenosti: da bi bilo osigurano pravo na preživljjenje u muslimanstvu, valja biti nemusliman; kada je bošnja?ko djelovanje nemuslimansko i/ili antimuslimansko, ono je u o?ima drugih opasna zavjera. Na taj paradoks nema uvjerljivog odgovora. Nije ga mogu?e na?i mimo nužnosti artikuliranja bošnja?ke/muslimanske politi?ke filozofije u kojoj bi eti?ki razlozi za bosansku cjelovitost bili uvjerljivi i posve uskla?eni s najboljim iskustvom svijeta.

7. ?uvanje ratnih postignu?a

Milorad Dodik, predsjednik Republike Srpske, kaže: "Ovde nisu problemi ni Srbi, ni Hrvati, ni Bošnjaci. Ovde je problem realnost. Ovde je nemoguće graditi društvo koje bi funkcionalisalo po principu 'jedan ?ovek – jedan glas'. To bi neminovno obezbedilo majorizaciju i aroganciju najbrojnijeg bošnja?kog naroda. BiH jedino može sa?uvati kompromis koji predstavnici tri naroda postignu na nivou države, pod uslovom da ti predstavnici budu iz najsnažnijih stranaka iz sva tri naroda." ²⁵

Da je tu rije? o endemskom nacionalizmu, kojem je antimuslimanstvo princip, jasno se vidi i u najjednostavnijoj analizi politi?kih okolnosti u koje je navedeni iskaz postavljen. Republika Srpska je zamišljena i ratom realizirana srpska ve?ina na teritoriji koja, i historijski i ustavno, jest prostor nerazdjeljive pluralne politi?ke prisutnosti Srba, Hrvata i Bošnjaka. Na toj teritoriji vrijedi na?elo "jedan ?ovjek – jedan glas", jer su tu, prema navedenom iskazu, Bošnjaci/Muslimani manjina nad kojom vlada ideologiska ve?ina. Tako je Bošnjacima/Muslimanima dodijeljena nepopravljivo manja vrijednost, te i posljedi?na nespojivost s eti?ki osnovanom demokracijom. Oni mogu biti tolerirani jedino kao manjina, i to iz nužde.

U spomenutom politi?kom vi?enju Milorada Dodika Republika Srpska je ratom nacionalizirana teritorija na kojoj su Hrvati i Bošnjaci zauvijek majorizirani. Njihova kulturna baština i povratak nisu, prema takvom mišljenju, za njih zna?ajni. Zato je važno – s pozicija ozbiljene obespravljenosti Hrvata i Bošnjaka na cijeloj teritoriji Republike Srpske – podržavati nepovjerenje i sukob Hrvata i Bošnjaka, jer samo tako projekt Miloševi? – Tu?man može opstati.

Da je tako, potvr?uje i izjava Borisa Tadi?a, predsjednika Republike Srbije: "Možda je vama neobi?no da baš ja pominjem hrvatsko pitanje ovdje u Bruxellesu, ali kao predsjedniku Srbije meni je stalo i do Hrvata koji žive u BiH, jer oni u velikom broju napuštaju tu zemlju." Tadi? je u istom istupu precizirao da je ranije u BiH bilo 800.000 Hrvata, a sada ih je 500.000, pa rekao: "To je nevjerojatan, vrlo opasan proces, jer bi moglo da se desi da u BiH ostanu samo dvije etni?ke grupe. Zato moramo na?i rješenje za pitanje bosanskih Hrvata. Kad Hrvatska u?e u EU, Hrvati iz BiH mogli bi imati motiva da napuste svoju zemlju i odu u Hrvatsku." ²⁶

Instrumentaliziranje hrvatskog pitanja u Bosni je sastavni dio velikosrpske ideologije. Njegovi prakti?ni iskazi su, pored ostalog, i tri ve? spomenuta antibosanska politi?ka dogovora – prvi 1918, drugi 1939. i tre?i 1991. godine. Sva tri dogovora predstavljena su kao historijski pothvati rješenja srpskog i hrvatskog pitanja u Bosni. Njihove posljedice su tri katastrofe svih stanovnika te zemlje. Na temeljima i prvog i drugog i tre?eg dogovora nastala je Republika Srpska kao srpska etni?ka teritorija na kojoj su svi ne-Srbi ili pot?injeni velikosrpskoj ideologiji ili izgnani ili poubijani.

Predsjednik Boris Tadi? o toj posljedici ratova protiv Bosne ništa ne kaže. Njegov utjecaj na Republiku Srpsku je neosporan, ali u njegovim politi?kim konstrukcijama nema ni?eg do nastavka šti?enja tog "najve?eg postignu?a srpske nacionalne politike u 20. stolje?u", kako Republiku Srpsku odre?uje Dobrica ?osi?. Njih kao da se ne ti?e ?injenica da je upravo to "postignu?e" u samom korijenu najve?e tragedije bošnja?kog i hrvatskog naroda u istom tom stolje?u. Iz tog je jasno da politike o kojima govore Dodik, Tadi? i ?osi? nemaju nikakvo eti?ko utemeljenje. Naprotiv, one su posve neeti?ne. Zato su – svi?alo se to njima ili ne svi?alo – uz svoje bivanje antibošnja?kim i antihrvatskim istodobno i antisrpske. Ho?e li oni, ili bilo ko drugi, takvim odvjetništvom Republike Srpske skinuti s njenih le?a presu?ene zlo?ine njenih utemeljitelja?

Nije teško pokazati da je Tadi?eva briga za Hrvate u Bosni samo na?in šti?enja razornih posljedica

srpske nacionalne politike. On je u tome posve saglasan s predsjednikom Miloradom Dodikom. Tako se u amebi?nome obliku, ali ipak na prepoznatljiv na?in, nastavlja razgradnja bosanske cjelovitosti u djelovanju Beograda i Zagreba kao polova nacionalne politike svih Srba i svih Hrvata, te traganje za onim oblicima bosanskog problema kojim bi taj dugoro?ni pothvat bio pravdan i podupiran.

Fra Luka Markeši?, predsjednik Hrvatskog nacionalnog vije?a, o tom istom pitanju 3. jula 2011. godine kaže: "Prema informaciji Katoli?ke crkve, u BiH ima sada 435.000 katolika, koji su ve?ina Hrvati. Prije rata su ih bila 760.852 (po popisu 1991). Gdje su sada 325.852 Hrvata, koja su potpuno potonula u zaborav, zaslugom uglavnog katastrofalnoj politici HDZ-a! Tako je sli?no i s onima koji su prije otišli izvan BiH." ²⁷

Ako dogovori Cvetkovi? – Ma?ek i Miloševi? – Tu?man, te ratovi za njihovo realiziranje, nisu uzrok demografskog razaranja hrvatske prisutnosti u Bosni; ako u tome nema odgovornosti ni Republike Srbije ni Republike Hrvatske – misli se i na one ranije krivice i na sadašnje ?uvanje postignu?a zlo?inom; ako strukture koje su izgra?ene u tim pothvatima, te potom ugra?ene u sadašnju politi?ku arhitekturu zemlje, nisu u osnovi bosanske tragedije, onda ostaje samo još jedan razlog kojim se može opravdati to stanje za koje su hipokrizijski zabrinuti nasljednici Miloševi?eve i Tu?manove politike – muslimanski bauk kojim je mogu?e direktno i indirektno sve objasniti.

Bave?i se pitanjem subbine svoje zemlje u njenoj ukupnosti, fra Luka Markeši? ukazuje odlu?no da je zbilja posve druk?ija, te da sadašnje stanje nije nastalo iz ideologičkih konstrukcija, ve? iz njihovog nasilnog provo?enja na bosansku cjelovitost. Markeši? kaže:

Što se ti?e uop?e podjele BiH na entitete, to je posve pogrešna politika, nastala kao posljedica prošlog rata ovdje. Naime, podjela BiH na dva entiteta je protivna geografskoj prirodi i povijesti zemlje, te je takvo ure?enje države nefunkcionalno, nepravi?no i nedemokrati?no za sve narode i gra?ane. Njime se, naime, provodi diskriminacija, te onemogu?uje ravnopravnost i zajedništvo naroda i gra?ana BiH, što poga?a posebno Hrvate kao manji konstitutivni narod raspršen na cijelom teritoriju države. Troentitetsko ure?enje, pak, BiH je još gore od dvoentetskog, koje je tako?er nepravi?no i nefunkcionalno za Hrvate naseljene razli?ito u cijeloj BiH. Takvo ustavno ure?enje BiH bi ve?inu Hrvata pretvorilo u nacionalnu manjinu u entitetima drugih dvaju naroda, dovelo u izolaciju u samom hrvatskom entitetu, a potom potaknulo iseljavanje i nestanak, što se i sada ve? doga?a. Niti jedan narod u BiH ne može prihvati život neravnopravnosti pod isklju?ivom vlaš?u ili dominacijom drugoga naroda. ²⁸

Uz Markeši?eve zaklju?ke valjalo bi dodati da zlo?in uništavanja Bosne kao kulturne i politi?ke cjelovitosti ima dugo trajanje, pri ?emu su erupcije ubijanja, progonjenja i razaranja samo njegovi najvidljiviji iskazi. Takav zlo?in nije mogu? bez cjelovite strukture koja uklju?uje zlo?ina?ke elite, zlo?ina?ke ideologije, zlo?ina?ke organizacije i neposredovane vršitelje zlo?ina. U?inci tog zlo?ina ti?u se svih bosanskih ljudi, a najviše, dalekoro?no i eti?ki gledano, onih koji ih vrše.

Neupitnost Republike Srpske je postulat srpske nacionalne politike. Povratak Hrvata u Republiku Srpsku nije, u vidiku te politike, pitanje koje bi trebalo postavljati vodstvu te ratne tvorevine. S druge strane, i beogradska i zagreba?ka i banjalu?ka i mostarska politi?ka vodstva simfonijski

isti?u problem odnosa Bošnjaka i Hrvata u kojem su hrvatski interesi kataklizmi?no ugroženi. Ivica Lu?i? o toj shemi odnosa u Bosni i Hercegovini piše:

Korijeni su me?unacionalnih trvenja i sukoba u BiH neriješeni nacionalni odnosi. Najve?i dio bošnja?ke politi?ke elite vidi BiH kao svoju nacionalnu državu, s time da me?u njima postoje razlike u na?inu vi?enja ure?enja te države. Srpska politi?ka elita nastoji o?uvati i u?vrstiti Republiku Srpsku, dok se hrvatska politi?ka elita bori za o?uvanje identiteta i politi?kog subjektiviteta. Hrvati u BiH ?ak su izgubili mogu?nost biranja svojih politi?kih predstavnika. Bošnjacima je jasno da više nije mogu?e “ukinuti” Republiku Srpsku pa su sve više suprotstavljeni Hrvatima u Federaciji BiH. Logika je jasna, ako ne mogu napraviti svoju nacionalnu državu od cijele BiH, mogu barem svoj nacionalni entitet od Federacije BiH. U tom kontekstu treba razumjeti i Lagumdžijinu izjavu da ?e od Federacije BiH napraviti Zapadnu Njema?ku, kao i ukupnu politiku koju provode stranke tzv. Platforme predvo?ene crveno-zelenom koalicijom SDP/SDA. To je bit problema hrvatsko-bošnja?kih odnosa danas, o ?emu bošnja?ka elita ne želi govoriti niti razgovarati. Onaj tko na to upozori, mora ra?unati na tsunami bijesa i mržnje.²⁹

Iz ta tri stava izvediv je zaklju?ak: Bošnjaci/Muslimani su razlog neprimjenjivosti principa “jedan ?ovjek – jedan glas”. Nikada se niko nije usudio objasniti zašto bi moralo biti upravo tako. Taj neiskazani razlog je jasan: Bošnjacima/Muslimanima ne može se priznati ista razina ljudskosti koju drugi imaju. Zato je rješenje hrvatskog pitanja, o kojem se tako strasno brinu i Tadi? i Dodik, u teritorijaliziranju hrvatske zajednice, i to tako da i oni, jednako kao i Srbi, na svojoj teritoriji imaju mogu?nost primjene principa: “jedan ?ovjek – jedan glas”.

Da su i zlo?ini dobro i prihvatljivo sredstvo realiziranja nužnosti da na?elo “jedan ?ovjek – jedan glas” treba biti primijenjeno samo tamo gdje su Bošnjaci/Muslimani manjina, jasno je iz Dodikovog neustegnutog govorenja o tome povodom Vidovdana, krsne slave Vojske Republike Srpske, 28. juna 2011. godine: “Vrijeme je pokazalo da smo bili u pravu kad smo 1992. godine krenuli sa VRS [Vojska Republike Srpske] u odbranu srpskih prostora u BiH. Zato Republika Srpska nikad ne smije biti dovedena u pitanje, jer da je nema na ovim prostorima ne bi bilo Srba ili bi ih bilo koliko i u Federaciji BiH /FBiH/. Kolosalan je poduhvat tadašnjeg politi?kog i vojnog rukovodstva koji su zajedno dali sve da se stvori država srpskog naroda s ove strane Drine.”³⁰

8. Muslimanska opasnost

Dva su pitanja središnja za historiju evropskih nacionalnih pokreta – odre?enje historijskih i prirodnih granica; i rješenje pitanja drugih. Da bi razgrani?enje jedne nacije u odnosu na druge bilo mogu?e, potrebno je ne samo prepostaviti historijsko i prirodno pravo na neku teritoriju, ve? i povezati narod kojem ona pripada. Budu?i da ne postoje i da ne mogu postojati teritorije s homogenim stanovništvom, na raspolaganju su tri postupka za njegovo postizanje: (1) osvijestiti nesvjesne dijelove stanovništva na pretpostavljenoj teritoriji, i to tako da im se dokaže da oni nisu to što osje?aju da jesu, te da prestanu biti to što oni misle da jesu, pa prihvate da budu ono za što misle da nisu; (2) odrediti tim nesvjesnim i neosvjestljivim dijelovima stanovništva na odre?enoj teritoriji razloge za njihovu neodrživost, te im otvoriti puteve iseljenja tamo gdje je njihova teritorija; i (3) proizvoditi i održavati strah ve?ine od manjine, te stalno poticati na osje?aj

nesigurnosti od drugih, bilo da su oni konstruirani u slici svjesne ve?ine ili da kao takvi objektivno postoje.

Tri navedene mogu?nosti se u slu?aju Bosne iskazuju kao konstruirani mehanizam koji proizvodi razli?ite politi?ke posljedice. S obzirom na to da se Hrvatima u Bosni nudi Republika Hrvatska kao od njih neodvojiv i za njih presudno važan ?initelj osje?anja sigurnosti, njihov strah od drugih pokazivat ?e se kao konstrukcija rješenja iseljenjem u Hrvatsku, ili u obliku zahtjeva kojima ?e unutarnjom podjelom, te pretpostavljenim granicama biti otklonjen strah od drugih. Tako je i sa Srbima u Bosni. Potrebu za razgrani?enjem u odnosu na Bošnjake i Hrvate pravda nemogu?nost zajedni?kog života s drugim kao jednakopravnim, pa je iseljavanje u Srbiju i/ili razgrani?enje u odnosu na druge radi osiguranja granica unutar kojih je mogu?e napraviti politi?ku konstrukciju bez imaginacijske i/ili realne opasnosti.

U oba navedena odnosa Hrvata i Srba u Bosni postoji izravna i neizravna saglasnost da je razgrani?enje mogu?e. Dokazi tog su dogovori Cvetkovi? – Ma?ek, Miloševi? – Tu?man, Boban – Karadži? i Dodik – ?ovi?. Tako se u obje te konstrukcije – i u proširenju Srbije i Hrvatske na dijelove Bosne i u svo?enu bosanske pluralnosti na institucionalizaciju etni?ke teritorijaliziranosti – javlja problem Bošnjaka/Muslimana kao zajedni?ka prijetnja. Bošnjaci/Muslimani na svojim granicama nemaju nikakvu teritoriju koju bi mogli pretpostaviti ili konstruirati kao uto?išno razrješenje straha od drugih.

Potpuna opkoljenost Bošnjaka/Muslimana, te nedostajanje bilo kojeg drugog pozitivnog ili negativnog iskustva susjedstva osim tog s pravoslavnim Srbima i katoli?kim Hrvatima, podst?e u njima maštarije o dalekim prijateljima – Turcima i Arapima, Perzijancima i drugim o kojima znaju vrlo malo, ali koji nadomještaju potrebu oslanjanja na nekog sli?nog. Tako njihovo mentalno poistovje?ivanje s nepoznatim drugim postaje dodatno opravdanje za artikuliranje antimuslimanstva u srpskoj i hrvatskoj nacionalnoj ideologiji.

Anomalija bošnja?kog odnosa prema navedenim procesima u kojima aktivno i pasivno sudjeluju Hrvati i Srbi iz Bosne može se iskazivati na razli?ite na?ine. Me?u njima je naglašavanje svog kolektivnog prava na cijelu Bosnu, pri ?emu se to isto pravo svim drugim bosanskim kolektivima može ne shva?ati, pa i osporavati. Tako konstruirano antimuslimanstvo u antibosanskim nacionalnim ideologijama postaje realnost koju pravdaju i hrane i sami Bošnjaci/Muslimani.

Odre?ivanje bošnja?ke nacionalne zasebnosti tako?er pretpostavlja razgrani?enje u cjelini. U dijahronijskom gledanju, Bošnjaci/Muslimani svoj po?etak postavljaju u vrijeme i doga?aje koji su za srpsko i hrvatsko tuma?enje historije posve druk?ijeg zna?enja i vrijednosti. Da bi bila i dokazana, bošnja?ka opasnost mora biti svedena na njenu neodvojivost od srpskog i/ili hrvatskog ropolstva pod Turcima, zatiranje srpske i/ili hrvatske krš?anske kulture i tome sli?no. Tako Bošnjaci/Muslimani ostaju nerazriješena zbilja – to što oni misle o sebi, na jednoj, i to što im u nacionalnim ideologijama njihovih susjeda ne može nikako biti priznato, na drugoj strani.

Tek onda kada prihvate radikalno suprotstavljanje svemu što u nacionalnim ideologijama Srba i Hrvata jest konstruirano kao svijest o sebi, Bošnjaci/Muslimani pravdaju širenje straha od njih. A dvije su mogu?nosti razrješenja straha – prva u bježanju od njegovog izvora, i druga u borbi protiv njega. Budu?i da svaki bjeg Bošnjaka/Muslimana od njihovog bosanstva zna?i i smrt u politi?kom i kulturnom trajanju, ostaje im samo jedno rješenje kao uvjet preživljjenja i bivanja sretnim: dekonstruirati nametnuta im shvatanja historije i budu?nosti, ali tako da ih se više od svega ti?u njihovi pravoslavni/srpski i katoli?ki/hrvatski susjedi, koji ?e u punoj ozbiljnosti odnosa s njima

prestati biti nepoznati i mra?ni prostori iz kojih izviru svi muslimanski strahovi.

Historija Bosne je konstruirana ili kao posve pravoslavna, što zna?i srpska, ili kao posve katoli?ka, što zna?i hrvatska. U obje te konstrukcije, koje su u njihovim radikalnim izvedbama suprotstavljenje, javljanje muslimana je op?a tragedija – za jedne sveg srpstva, za druge sveg hrvatstva. Svaka od tih konstrukcija historije dodjeljuje sebi perenjalnu ulogu “predzi?i krš?anstva”. Budu?i da je to predzi?e provaljeno, muslimanska prisutnost je trajna i unutarnja i vanjska opasnost – unutarnja kao guba u krš?anskem svijetu, a vanjska kao peta kolona koja prijeti svijetu.

Dobrica ?osi? tu opsjednutost muslimanskom opasno?u, kao temeljnim i zaglavnim kamenom srpske historije, odre?uje u njenome spoju sa sli?nom opasno?u od “vatikanske katoli?ke zavjere” protiv esencijalnog srpstva: “Pokuša?u da ozna?im samo neke uzroke i ?inoice Bosanskog rata, i to one koji se za?inju turском vladavinom 1461–1878, kada islam osvaja Bosnu i osvaja?i nasiljem i davanjem nekih privilegija islamizuju znatan deo srednjovekovnih Srba – pravoslavaca. Za vreme austrougarske okupacije 1878–1918, okupacijska vlast i vatikanski misionari pokatoli?avaju Srbe, pa u to vreme katoli?anstvo postaje snažna, zvani?na religija.”³¹

Post Scriptum

Pitanje o “Bosanskim Muslimanima” ili “Muslimanima u Bosni” nije odvojivo od pitanja o njihovo? zemlji. Ta je neodvojivost upitna u brojnim savremenim slikama o jednome i drugome. Taj evropski narod nikada nije uspio uobli?iti svoju sliku o sebi, pa se njegova vi?enja sebe uglavnom osnivaju na osje?anjima koja su odredila traume u dugome trajanju stradanja koja ih uklju?uju me?u narode s najtragi?njim povijestima.

Gotovo sve rasprave o današnjem stanju ?ovjeka i svijeta prožima opre?na dvojina Islam i Zapad. Ta opre?nost ima odraze u brojnim sintagmama kakve su Islam i Evropa, Islam i modernost, Islam i demokracija, islamski terorizam, islamski radikalizam, islamska revolucija i tome sli?no. Te jezi?ke konstrukcije proistje?u iz modernih ideologijskih slika svijeta i ozna?avaju sadržaje koji su dio ideologijskoga govora, pa su naj?eš?e daleko od društvene zbilje prema kojoj upu?uju. One su od male pomo?i u saznavanju pojava savremenog svijeta, ako su i od kakve.

U tome modernom ideologiskom govoru rije? “Islam”, kao i pridjevi izvedeni od nje, ima temeljno druk?ije zna?enje u odnosu na njen semanti?ki polo?aj u formativnim tekstovima tradicije u kojoj je ona izvorno postavljena. Razumijevanje te razlike modernog zna?enja pojma “Islam” i njegova polo?aja u semanti?kim poljima tradicijskih tekstova jeste preduvjet i za razumijevanje brojnih pojava savremenih društava te njihovih politika i kultura.

Islam je glagolska imenica koja ozna?ava odnos ?ovjeka i Boga. Bog jeste Mir (al-salam), pa je u ukupnosti stvaranja i svim njegovim pojedinostima odražen kao takav. Svet je, kao cjelina, u odnosu s Bogom kao Mirom preko mirenja, kako je jasno re?eno u Kur’anu: “S Njime je u mirenju sve što je u nebesima i na zemlji.”³²

?ovjek kao bi?e slobodne volje, pa tako i sudionik saveza s Bogom, ima mogu?nost da se u to mirenje uklju?i voljno, te da živi kao primatelj i davatelj mira (muslim). Kao takvome, Bog mu je izvor i uto?ište. Ništa nije dosto?no da bude pridruženo Bogu. To je sadržano u klju?nom i ishodišnom svjedo?enju bivanja miriteljem (musulmanom): “Svjedo?im da nema boga do Boga i svjedo?im da je Hval Njegov rob i Njegov poslani.” Takvo je svjedo?enje suština svih predanja o

?ovjeku i svijetu kao stvorenim i vo?enim prema Stvoritelju.

U tome su svjedo?enu nerazdvojiva dva njegova ?initelja, prvi o jednosti Boga i drugi o poslanstvu Hvala. Jednost Boga obznanjena je u ukupnosti postojanja. Sve mnoštvo koje ?ini svijet obznanjuje jednost Boga, a Hval (Muhammad) savršena je sabranost svega postojanja u ?ovjeku, koji je sve što ima primio od Boga, pa je u odnosu s Njime kao primatelj hvale preko hvaljenja s Bogom kao njenim Davateljem. Tako je svjedo?enje da nema boga do Boga i da je Hval Njegov poslani sabrano u odnosima ?ovjeka kao mirnog/miritelja s Bogom kao Mirom, i to preko mirenja, ali preko savršene mogu?nosti i najljepšeg primjera ?ovjeka kao Hvala s Bogom kao Hvaljenim, a hvaljenjem Njega.

Takav je vidik antropokozmi?ki. ?ovjek i kozmos su dvije nerazdvojive strane jednog i istog postojanja kojima Bog objavljuje Sebe kao izvor i uto?ište, kao posve bliskog i ?ovjeku i svijetu, ali istodobno i kao posve dalekog od njih. Mogu?i su brojni oblici u kojima taj vidik može biti izre?en. Ovisno o jeziku, zna?enu i simbolima njegovog izricanja, vidik postaje konkretna tradicija, ali tako da njena perenjalna jezgra nikada nije iznevjerena. Jevrejstvo i krš?anstvo su, prema tome vidiku, vjerodostojni i razli?iti oblici jedne i iste tradicije kojoj je muslimanstvo samo još jedan iskaz.

U modernoj slici svijeta, u kojoj je isklju?ena istodobnost transcendentnosti i immanentnosti Boga, tradicijsko tuma?enje islama je, u velikom svjetskom pothvatu ideologiziranja slike svijeta, preina?eno od njegova zna?enja odnosa ?ovjeka i Boga u opredme?enu cjelinu kojoj bivaju dodijeljena svojstva Boga. Tako, u ideolozijskoj redukciji, Islam zadobija Božija svojstva zapovijedanja, zabranjivanja, ure?ivanja, vo?enja, govorenja i tako dalje. On postaje politi?ko, društveno i kulturno tijelo za koje se prepostavlja da ima jasne granice u odnosu na modernost, Zapad, demokraciju, krš?anstvo i tako redom.

Tako je rije? “Islam”, koju je, prema vjerovanju onih koji ga prihvataju, objavio Bog, postala plasti?na rije? modernog ideolozijskoga govora. U nju su u?itavana znanja prema potrebama ideolozijskog sentimentalizma i prostog uzvra?anja u binarnim odnosima ?initelja ideolozijskog poretka – prijatelj i neprijatelj, napredan i zaostao, mi i drugi i tako dalje. Time je ona, zapravo, ispraznjena, ostavljena bez mo?i svojih izvornih zna?enja, te istrgnuta iz zna?enjskih polja kojima izvorno pripada. I to su preovla?uju?e prilike savremenoga govorenja u koje su uklju?eni pojmovi “Islam” i “islamski”.

S obzirom na to da je Bosna cjelina koju oblikuju muslimani/Bošnjaci, katolici/Hrvati, pravoslavci/Srbi i drugi, kao što su Jevreji i Romi, nijedno govorenje o prilikama muslimana u toj zemlji ne može odgovarati društvenim, politi?kim i kulturnim okolnostima ako ne uzima u obzir te preovla?uju?e slike u svijetu, i to u svim njihovim direktnim i posrednim uzajamnostima s muslimanima. Gotovo sve žurnalisti?ke, politi?ke, geostrateške i ekonomski slike savremenog svijeta uklju?uju tu ideolozijsku predstavu o opredme?enome Islamu i manje-više homogenom muslimanskom korpusu.

Danas je ustvrdljivo da u preovla?uju?im tuma?enjima bosanskog jedinstva u razlikama Islam biva uklju?ivan kao izdvojena i opredme?ena pojava koja stoji u vrlo jasnom odnosu prema drugim i druk?ijim. Što je ta izdvojenost dublje urezana u predstave njenih nositelja, ona snažnije podupire osje?anje razlu?enosti bosanske cjeline na njene ideolozijski postulirane dijelove – katoli?anstvo/hrvatstvo, pravoslavlje/srpstvo, muslimanstvo/bošnjaštvo.

Takovom političkom i kulturnom gledanju doprinose prisutnosti triju izmiješanih ideoloških sadržaja u pojedinačnim i kolektivnim identitetima sadašnjeg bosanskog jedinstva u razlikama – postkomunizma, nacionalizma i fundamentalizma. Unutar svakog kolektivnog identiteta u današnjoj Bosni moguće je odrediti sadržaje koji pripadaju navedenim ideološkim odredenjima. Oni su uključeni u znanja, stavove i ponašanja u javnome prostoru.

Objašnjenje društvenih, kulturnih i političkih prilika Bosne nije moguće bez uzimanja u obzir tih sadržaja, i to na razini njihove prisutnosti u individualnom identitetu i kroz društvene stratifikacije koje određuju sadašnje bosanske politike i kulturne prilike. Tome valja dodati percepciju i korištenje preovlađujućih slika o Islamu u svijetu, pa tako i društvenih, političkih i kulturnih odnosa u Bosni.

Spektar naroda koji se smatraju muslimanima je toliko etnički, rasno, jezički, geostrategički, politički i tome slično različen da je njegovo svojenje na neku cjelinu najužinkovitiji način onemogućenja svakog kognitivnog modela u odnosu prema njima, i kao različnosti i kao cjeline. Zato je u govorenju o Muslimanima Bosne nužno razlučiti njihovu neizdvajljivost iz bosanske ukupnosti, na jednoj, od imaginacije opseg muslimanstva, na drugoj strani.

Moguće je ustvrditi da se u političkoj retorici ovoga vremena pojam "Bosna" sve više pokazuje kao apstraktan, a pojam "Islam" kao konkretan. Dakle, konkretiziranje pojma "Islam" u političkoj retorici postaje sredstvo osporavanja Bosne: što je jasnija prisutnost opredmeđenog Islama, jasnija je, u takvim osjećanjima, osporivost Bosne. I to je zajedničko mjesto u nacionalističkim retorikama sadašnje Bosne u predstavljanju Bošnjaka/Muslimana.

Takvo stanje ne dolazi niti kuda. U njemu ne sudjeluju samo neki izvanjski inicijatori društvenog i političkog poretku. Njemu je moguće poznati i inicijatori koji su psihička stanja pojedinaca i cijelih kolektiva. Ako je ovjekov odnos s Bogom kao apsolutno transcendentnim, te nužno i apsolutno immanentnim, način ozbiljivanja ili uspravljanja ljudskosti, onda je svaka konkretnost tog odnosa, koja ima svoje neupitne uvare, prijetnja i zapreka slobodi kao svijetu u kojem se pokazuje nepovredljivost ljudskog dostojanstva.

U komunističkoj viziji Bosna nije izvođena iz njenih tradicijskih sadržaja. Ona je jednostavno smatrana naslijednjim i iznutra nerješivim pitanjem kada se na nju primijene naslijednički obrazci nacionalnih cjelovitosti. Ali, budući da su rješenje nacionalnog pitanja komunisti vidjeli u prevazilaženju svega naslijedstva, oni su sve protivrjeđnosti i traume tog iskustva pripisivali njegovim tradicijskim sadržajima, a rješenjem smatrali realiziranje revolucionarnih ciljeva preko historijske uloge radničke klase i njene avangarde. U takvome vidiku ovjek je svediv na zatvorenu i mjerljivu veličinu koju je moguće uključiti u ideološki ocrtani tok historije.

Sadašnji neokomunisti, koji se tako ne predstavljaju, već su uključeni u razna manje ili više jasna kolektivna djelovanja i ideološka advokatiranja, tumačene poteškoće bosanskog društva njegovim iznevjerjenjem onih obrazaca u prošlosti koji su ga inicijirali sigurnijim i pravednijim. Za njih je ta prošlost razdoblje komunističkog totalitarnog sistema nakon Drugog svjetskog rata. Njihova retorika uključuje zagovaranje ljudskih prava, demokratsko legitimiranje vlasti i društvenu pravdu, iako ona ne transcendira temeljne obrazce sekularnog dogmatizma u odnosu prema individualnom i kolektivnom identitetu, izvorima ljudskog dostojanstva i slobodama u pluralnim društвima.

Bosna je u vizijama srpskih i hrvatskih nacionalista i dalje "neregularno područje", "istorijska anomalija", "nerazriješena drama", "problem nerazriješenih identiteta" i tome slično. Ona je u toj

viziji razdijeljena u dva centrizma – srpski, kojem je Beograd ključni politički simbol, i hrvatski, kojem je Zagreb takav simbol. Takva vizija Bosne tri puta je u dvadesetome stoljeću cijelovito artikulirana u razaratelskim programima.

Prvi put, u pothvatu ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca u Kraljevinu s Beogradom kao središtem i dinastijom Karađorđevića kao zajednicom kraljevskom porodicom, Bosna je gotovo posve isključena iz političkog vidika elita koje zamišljaju i realiziraju tu novu državu. U cijeli taj pothvat uključeno je i nasilje na antimuslimanstva kao konstitutivni sadržaj ideologije, nacije i države. Moguće ga je prikazati porukom koju je 1917. godine izrekao Stojan Protić, jedan od vodećih političara Narodne radikalne stranke: "Kad pređe naša vojska Drinu, dat ću Turcima dvadeset i petiri sata, pa makar i etrdesetosam, vremena da se vrate na pradjedovsku vjeru, a što ne bi htjelo, to posjeći, kao što smo u svoje vrijeme uradili u Srbiji."³³

Drugi put je artikuliran program podjele 1939. godine. Poznat je kao dogovor Cvetković-Mađek. Tim dogovorom Bosna je razdijeljena na "srpski" i "hrvatski" dio. Muslimani su u toj podjeli jednostavno predstavljeni kao nepolitički inicijator koji u najboljem slučaju može ravnati na neki oblik kulturne, religijske ili folklorne autonomije. Time je postulirano institucionaliziranje muslimanskog problema kao razriješenog u srpsko-hrvatskim odnosima. Ali, radilo se samo o nastavljanju uništavanja svega bosanskog muslimanstva, pa i svih bosanskih sadržaja koji su slabili ili mogli slabiti taj program. Zločine i razaranja koji su provedeni u Drugom svjetskom ratu – u kojima je poubijano preko sto tisuća Bošnjaka/Muslimana, te razoren veliki dio njihovog kulturnog naslijeđa – opravdano je smatrati produženjem antimuslimanskih programa.

Treći put pokrenut je program uništavanja Bosne u okviru ta dva centrizma 1991. godine. Poznat je kao dogovor Milošević-Tuđman. U tu su podjelu uključeni stari nacionalistički sadržaji, ali i hinjeni ekumenski razlozi dogovora i razgraničenja dvaju kršćanskih naroda. Problem tih naroda je u takvoj slici svojen na prisutnost muslimana kao nekompatibilnog inicijatora u realiziranju dogovora o miru među kršćanima različitih crkava.

Predstavljanje tog muslimanskog inicijatora u što je moguće gorem i odvratnijem liku bilo je dio te antibosanske strategije i njenog primjenjivanja u ratu od 1991. do 1995. godine, ali i poslije njega. Da je jezgra tog programa ono isto antimuslimanstvo kakvo se susreće u prethodnim stoljećima, jasno je vidljivo iz jednog od dokumenata Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju. Sveti Veselinović, predsjednik Srpske demokratske stranke u Rogatici, kaže: "Trećina Muslimana bit će pobijena, trećina će postati pravoslavna, a trećina će pobjeđi."³⁴

Ne treba zanemariti da su brojna izopče na muslimanima u oblicima radikalizma, pa i nasilja, bila interes nacionalističkih elita koje su uključene u rat protiv Bosne. Ima puno pokazatelja koji upućuju na to da su te elite i izravno podržavale razvoj takvih pojava. Zato su istraživanja tih anomalija među Bošnjacima/Muslimanima, koje proistječu iz njihove povijesne traume i koje zloupotrebljavaju njihove etnonacionalne i etnoreligijske elite, te raspravljanja o njima, uvjet osvješćenja bosanskog pitanja.

Fundamentalizam jeste moderna ideologija. Nije ga moguće svesti ni na jedno tradicijsko naslijeđe jer je on opće obilježje modernog svijeta. Izvorno je nastao u Evropi i Americi, a nositelji te slike uzvraćaju na pothvat apsolutiziranja instrumentalnog razuma, te sekularizacije i ideologizacije svijeta. Usvajanje znanosti kao jedinog pouzdanog izvora znanja, te njeni svojenje na mjerljivi svijet, uz projektiranje ljudskog djelovanja kao pothvata građenja svijeta bez sukoba i tiranije, što

pretpostavlja stavljanje ?ovjeka u središte sveg postojanja i njegovo ?injenje neovisnim o Bogu, proizvelo je jednako razumski uzvrat u kojem su i Bog i Objava posve u okviru mjerljivog svijeta. To je ideologija fundamentalizma. I ta slika kao reakcija isklju?uje mogu?nost otvorenog jastva u kojoj sva njegova postignu?a transcendira Bog, Koji je istodobno i blizak i dalek.

U posljednjim decenijama dvadesetog stolje?a religijska retorika postaje uzvrat na komunisti?ku antireligioznost. Ali i taj uzvrat, kao i svaki drugi, prima brojne sadržaje i svojstva toga ?emu se suprotstavlja i što negira. Zato je shvatljivo da razumske i sentimentalisti?ke projekcije u toj retorici postaju važnije od realnosti. Iz tog slijedi o?ita neosjetljivost prema ljudskoj patnji, društvenoj nepravdi i svim vrstama nasilja.

U današnjem predstavljanju islama, katoli?anstva i pravoslavlja, u njihovim fundamentalisti?kim tuma?enjima, mogu?e je prepoznati razne oblike simbioze sa nacionalizmom i komunizmom. S obzirom na privid kompatibilnosti evropskog krš?anskog naslje?a s modernom slikom politi?kog poretka u sekularnoj državi, antimuslimanstvo i antijevrejstvo su gotovo redovan sadržaj evropskih nacionalizama, ali i evropskih fundamentalizama. Tome valja dodati da je antimuslimanstvo uklju?eno i u komunizam. To je tako, jer nacionalizam, fundamentalizam i komunizam imaju jednu i istu suštinu i pored razli?itosti njihovih formi. U tim je ideologijama mnoštvo razina bi?a svedeno samo na jedno, a onostranost je isklju?ena.

Neokomunizam i nacionalizam imaju zna?ajne resurse za uobli?avanje antimuslimanstva kao sadržaja protivbosanskih programa, što je danas vidljivo na bosanskoj društvenoj pozornici. To je vidljivo u brojnim sadržajima muslimanske kolektivne svijesti, ali i u brojnim sadržajima odnosa drugih prema njima. Kada se u javnim prostorima manifestiraju razli?iti oblici vjerskih sloboda koje su uskra?ivane tokom komunizma, krš?anski sadržaji tog približavaju Bosnu evropskom idealu individualnih i kolektivnih prava. A kada su muslimanski, ti se sadržaji u preovla?uju?im predstavama u Evropi doživljavaju kao uznemiruju?a anomalija.

Propast komunisti?kog poretka, koji obilježavaju rušenje Berlinskog zida i disolucija Sovjetskog saveza, u Bosni se odrazio u ratu koji je koordinirano pokrenut i vo?en iz Beograda i Zagreba. Taj se ideologiski zasnovan rat odrazio na uspostavljanje barem ?etiri društvena i politi?ka pokreta u bosanskoj društvenoj cjelini.

Dva od ta ?etiri pokreta su centrifugalna. Unutar njih su etnoreligijske ideologije povezivane s pretpostavljenom etni?kom teritorijom. Tako su etnoreligijske elite Srba istakle svoj zahtjev za definiranjem “srpskog” dijela Bosne. To isto u?inila je i hrvatska etnoreligijska elita. Uspostavljanje tako zamišljenih etnoreligijskih teritorija shva?ano je kao korak prema ujedinjenju s mati?nim cjelinama – novom i pravom Hrvatskom, te novom i pravom Srbijom. U oba ta pokreta Bošnjaci/Muslimani su shva?ani kao smetnja koju nekako treba otkloniti.

Tre?i od ta ?etiri ideologiska pokreta koji su uklju?ivali i duboke kolektivne emocionalizme u svojoj je naravi centripetalan. Bošnjaci/Muslimani, koji su svoju etnoreligijsku ideologiju u novije doba imenovali bošnjaštvom, ve?inu svojih politi?kih nastojanja uobli?uju kao borbu za bosansku cjelovitost. Takva njihova nastojanja ?esto su ideologiski uobli?ena kao reakcija na navedena centrifugalna djelovanja, pa ?esto emocionalno, politi?ki i kulturno pravdaju nacionalisti?ke centrifugalizme srpskih i hrvatskih nacionalista. Time i oni doprinose slabljenju zajedni?kih snaga bosanskog jedinstva u razlikama.

?etvrti politi?ki pokret jest težnja da se bosansko društvo predstavi i sa?uva kao cjelina u kojoj je

mogu? skladan odnos religijskih i kulturnih razli?itosti, koje je mogu?e organizirati u skladni politi?ki poredak na osnovi demokratskog po?ela “jedan ?ovjek – jedan glas”, a da pri tome ne budu ugrožena ni individualna ni kolektivna prava zasebnosti u tome poretku. Takav program su prva dva pokreta, a ?esto i tre?i, predstavljali kao nerealni i idealisti?ki. Nositelji prvog i drugog pokreta predstavljaju ?etvrti kao maskiranje bošnja?kih nacionalnih interesa, a tre?i taj odnos prema bosanskoj zbilji predstavljaju kao popuštanje hrvatskom i srpskom nacionalizmu i pokušaje restauriranja komunisti?kog na?ela o bratstvu i jedinstvu.

Elite dvaju centrifugalnih nacionalizama, i srpskih i hrvatskih, nastoje cijeli problem bosanskog društva i njegove države svesti na “muslimansko pitanje”. Ukaživanjem na “muslimanski problem” unutar tih elita dovodi se u pitanje gotovo svaki evropski princip preko kojeg bi konsolidiranje bosanske države bilo mogu?e provesti. Takav odnos Milorad Dodik, premijer Republike Srpske, sabire ovako: “Mi ovdje ne možemo biti prostor na kojem ?e se realizirati najinternacionalnije ideje, makar i bile prihvatljive sa stanovišta principa – ne možemo, naprimjer, prihvati da se u Bosnu uvede izborni sistem ‘jedan ?ovjek, jedan glas’. To bi omogu?ilo da Bošnjaci, kao relativna ve?ina, postanu politi?ka.”³⁵

Prema tome, opredme?enje Islama kao op?e suprotstavljenosti demokratskome principu jeste temeljni interes onih koji žele o?uvati sadašnju zaprije?enost bosanskog društva i koji žele o?uvati ratom postignutu razorenost i tog društva i njegove države. Za nositelje takve ideologijske konstrukcije devijantno ponašanje pojedinaca i grupa me?u Bošnjacima/Muslimanima, koje je mogu?e predstaviti kao “islamske”, i poželjno je i potrebno.

Navedeno razlu?enje bosanskog društva prema politi?kim ideologijama i korištenju religijskih i etni?kih pripadanja dobilo je oblik u nametnutome ustavnem poretku. Postignu?a rata u kojima svoje udjele imaju nositelji ?etiri spomenute politi?ke ideologije i s njima povezana ?etiri poretki legalizirana su u oktroiranom ustavu. Republika Srpska je rezultat rata protiv Bosne, ali to je na vrlo sli?an na?in i Federacija Bosne i Hercegovine. U politi?kim okvirima ta dva administrativno-državna poretna nastavlja se djelovanje koje je neodvojivo od supstance rata protiv Bosne. Njegovi su oblici i implicitni i eksplisitni. I nije ih teško fenomenološki razlu?iti i prikazati.

Komunitarizmi su duboko prožeti navedenim ideologijskim sadržajima, ali i suprotstavljenim emocionalizmima, koji su ubli?eni u osje?anje patnje za koju su krivi drugi. I Hrvati i Srbi i Bošnjaci govore o svojim patnjama kao najve?im i neusporedivim s patnjama drugih. Svi oni u svojim etnoreligijskim ideologijama traže oslonce za politi?ko artikuliranje tog osje?anja prioriteta na patnju i njeno uklju?ivanje u javni politi?ki diskurs. Na toj su osnovi izgra?eni partikularni politi?ki programi za svako podru?je u kojem postoji vlast etnoreligijske politike.

U takvim prilikama odnosi prema Bošnjacima/Muslimanima redovno su dovo?eni u vezu s evropskim i ameri?kim diskursom o “islamskom fundamentalizmu”, “islamskom terorizmu”, “islamskom radikalizmu” i tome sli?no. Govornici u okviru srpskog i hrvatskog nacionalizma nastoje predstaviti Bošnjake/Muslimane kao istovjetne s onim “islamom” koji je problem cijelog svijeta. Tuma?e?i grupe evropskih diplomata savremene evropske prilike, jedan im je srpski nacionalisti?ki politi?ar iz Bosne rekao: “Mi u Bosni nemamo nijedan problem, osim onoga koji imate svi vi, u svakoj evropskoj zemlji. Vi imate problem s islamom – i mi imamo problem s islamom.”

Jasno je prepoznatljiv pothvat da se ideologijsko utjelovljenje ideologiskog tuma?enja svijeta preko odnosa Zapad – Islam preuzme i oja?a u izgradnji slike Bošnjaka/Muslimana, slike koja nije

odvojiva od (a) cjeline globalnog “islama”; (b) radikalizma i demokratske nekompatibilnosti “islama” s demokratskim idealima; (c) radikalizma i političkog totalitarizma u muslimanskim zemljama; i (d) društvenih devijacija koje nastaju u evropskim društvima uslijed prisutnosti imigranata iz zemalja sa muslimanskom većinom.

Gledajući sa strane Bošnjaka/Muslimana, spektar društvenih, političkih i kulturnih pojava, koje je moguće tako imenovati, obuhvata različitosti svih vrsta, od radikalnih ponašanja saudijskog vehabizma do istinskog misticizma s prosvjetljenom tradicijskom intelektualnošću. Ne postoje tradicijske slike te različnosti, iako danas u Bosni ima više nego ikada ranije muslimanskih intelektualaca sposobnih da vode javnu raspravu o tim fenomenima. Emocionalistička prožetost traumatiziranog bosanskog društva ustrajava na prednosti političkog diskursa nad svakim drugim.

Raskošna kultura bosanskog jedinstva u razlikama, koja svoje kontinuitete ima prije svega u neopredmetenim i različitim oblicima odnosa prema Bogu, ostaje i dalje nepoznata većini i podvrgнутa ideologiskim i emocionalističkim tumačenjima nacionalističkih propagandista. To je razlog zašto su govornici s religijskim insignijama gotovo redovno prožeti političkim i ideologiskim mobilizmom. To je razlog zašto se brojni sekularni govornici licemjerno dodvoravaju prepostavljenim religijskim prvacima i sentimentalizmom prožetoj javnosti.

U takvim okolnostima moguće je reći da u Bosni nedostaje ozbiljan intelektualni razgovor među nositeljima različitih slika prema Bogu i svijetu. Još uvijek preovladava jednostrano saopštanje svojih ideologičkih slika, uz nespremnost da se sasluša njihovo preispitivanje s druge strane. Nerijetko se može uti da je današnje stanje Bosne vrlo slično stanju njenog društva i politike 1990–1991. godine, kojim je započeo rat. Za takvo se stanje dokazi traže u žurnalističkim slikama muslimana u svijetu, u razlozima i ciljevima antiterorističke koalicije, u brojnim devijantnim iskazima u društvu koji se mogu dovesti u vezu s muslimanima.

Na takva tumačenja ne postoje jasni uzvrați u kojima bi bilo napravljeno razlučenje između realnih slika pojava u društvu i njihovih ideologičkih predstavljanja. Brojni su uzvrați koje nije teško označiti kao “muslimanski” ili “islamski”. Među njima su različite veze političkih i religijskih elita, te politička retorika muslimanskih religijskih pravaca. Takva ponašanja religijskih pravaca u javnom prostoru nositelji antibosanskih programa smatraju dokazima koji opravdavaju njihovo suprotstavljanje konsolidiranju bosanske države i otklanjanju postignuta ratom i zločinima.

Postoji konsenzus da je stanje društva i politike u današnjoj Bosni loše. Ali opravdano je postaviti i drugiju tezu: ne postoji nijedno stanje Bosne u savremenoj historiji koje je bilo manje loše od sadašnjeg. Samo takva teza može biti podsticajna za traženje razloga kojima bi bio otkriven smisao bosanstva kao uključivog okvira za sve različitosti razumskih i osjećajnih artikuliranja individualnih i kolektivnih pripadanja.

Slobodno iskazivanje pripadanja ili nepripadanja, religijskog i političkog jednako, ne vodi direktno ni u privilegiranost ni u disprivilegiranost. Srećivanje odnosa države i kolektivnih identiteta je pothvat koji zahtijeva vrijeme i pomoći. Četiri religijske zajednice u Bosni različito su i doktrinarno i povjesno uobličene. Na Bošnjacima/Muslimanima je da način put uskraćivanja svojih posebnosti u bosanskoj društvenoj i političkoj cjelini.

Sadašnje stanje poistovjećivanja etnonacionalnog i religijskog pripadanja nije interes ni Bošnjaka/Muslimana ni Bosne. Organiziranje vjerujućih je i njihova potreba i njihovo pravo, ali takvo organiziranje nije i ne može biti poistovjećeno s etnonacionalnom cjelinom niti s bilo kojim

oblikom političkog organiziranja u demokratskoj državi. Ta nemogućnost je opasno invertirana. Većina artikulacija religijskih pitanja direktno ili indirektno isključuje potrebu razlučenja opštih pripadanja od njegovih svjesno opredjelujućih sadržaja.

Ako Bošnjaci/Muslimani naslijeđuju kulturna dobra kojima je u prošlosti upravljano preko ustanova osmanskog teokratskog sultanata, to ne može znati da oni politički naslijeđuju taj nestali sultanat. Naročito su za njihovo društveno konsolidiranje i njihovo harmoniziranje odnosa s drugima u cjelini bosanskog društva opasne pojave poistovjeđivanja tog osmanskog naslijeđa s njihovom vjerskom organizacijom i njenim vjerskim vodstvom.

Kako su pojave takvog poistovjeđivanja brojne, očita su paradržavna nastojanja i djelovanja unutar vjerske organizacije. Distanciranje od takvog emocionalnog naslijeđa značilo bi da muslimani prihvaju da oni ne mogu imati nikakvu privilegiju koja bi bila drugačija od privilegija drugih religijskih zajednica. To znači da oni, kao i svi ostali, svoja prava ostvaruju na jednak način na cijeloj državnoj teritoriji, te da su ta prava uređena zakonom, principijelno govoreći, jednaka za sve. Shvaćanje i primjenjivanje te principijenice jeste jedan od bitnih uvjeta za političko sredstvo prognozirati. To jeste jedan od bitnih uvjeta. Ali i drugih bitnih uvjeta je mnogo.

9. Opasne konstrukcije

Nema ni individualnih niti kolektivnih slika svijeta za koje bi bilo opravdano reći da posve odgovaraju realnosti. Ljudska je sredina u nemogućnosti da usvojene slike budu tako uvršteno da ih nikada nije moguće promijeniti, te da ostaju nepromjenljive. Takve slike realnost neprestano potkopava i pokazuje kao svoje odraze u svome nestišljivom toku. Svaku ideologiju moguće je zamisliti kao nastojanje da konstruirana slika zbilje bude usvojena kao važnija i moćnija i od same zbilje. Tako nastaju groteskne pojave u kojima se ne zna šta je zbilja a šta njena slika.

?ovjeđanstvo iskušava najgore oblike nasilja koji nastaju kada ideologiska elita, koristeći raspoložive moći, nastoji svom ideologiskom programu potisnuti realnost. Pojedinci koji su svjesni relativnosti i svojih i tih slika svijeta u odnosu sa zbiljom, te stalne mogućnosti popravljanja i sebe i svojih slika svijeta, ustrajno nastoje preispitivati apsolutizirane ideologiske predstave o ?ovjeku, svijetu i Bogu. Prisutnost i djelovanje takvih pojedinaca u svim ideologiskim programima smatrana je smetnjom i opasnošću za realiziranje zamišljenog ideologiskog poretka. Zato neki pojedinci, grupe i narodi u ideologiskoj slici moraju postati anomalije te unutarnji ili vanjski neprijatelji od kojih valja spašavati ljude i svijet.

U svim balkanskim nacionalnim ideologijama antimuslimanstvo je njihov konstitutivni i prožimajući sadržaj. Uništavanja svega muslimanstva unutar ideologiski postuliranih nacija je, kako se jednostavno može vidjeti, uvjet svake balkanske etnonacionalne teleologije. Ideologiski obrasci antimuslimanstva se mijenjaju u obliku, ali im suština preživjava kroz stoljeća. U današnjoj etnopolitičkoj retorici nekoliko je obrazaca koji su suštinski antimuslimanski, pa je njihovo dekonstruiranje preduvjet mogućeg političkog djelovanja koji vodi kulturi dijaloga. Ovdje je biti varirani najčešći oblici etnopolitičke retorike koji su ideologiske forme antimuslimanstva.

Osmansko carstvo je istovjetno s perenijalnim predstavama islama kao esencijom prokletog i pokvarenog agarjanstva, kako je to navodeno u brojnim spominjanjima Muslimana, pa je borba protiv njih jednaka borbi za oslobođenje i političku emancipaciju evropskih kršćanskih naroda. Zato je ideologiski torzo islama, u kojem je moguće predvidjeti svaku vrstu opasnosti, neistočno i

prijetnje, najbolji na?in pretvaranja zbilje živih ljudi u ideologiju sliku. Kada je ta slika napadana, napadani su oni koji zagovaraju slobodu i demokraciju, pravdu i ujedinjenje, krš?anske vrijednosti i tome sli?no.

U antibosanskom pothvatu dugog trajanja konstruirani su brojni obrasci kojima je pravdano osporavanje i razaranje svega bosanskog. Prva konstrukcija je uspore?ivanje Bosne s Jugoslavijom, a druga je isticanje nemogu?nosti Bosne kao “unitarne zemlje”. U obje te konstrukcije je mogu?e otkriti antimuslimanstvo kao njihov bitan sadržaj.

Mnogi Muslimani zalažu se, zajedno s mnogim drugim sudionicima bosanske pluralnosti, za opstanak bosanske politi?ke, kulturne i ekonomske cjelovitosti u kojoj bi i oni i Srbi i Hrvati, kao i svi ostali, mogli realizirati svoje poželjne budu?nosti. Ali to nije mogu?e, isti?u govornici spomenutih elita. Nije, jer se raspala Jugoslavija. A kako bi onda bila mogu?a Bosna. Iz raspada Jugoslavije nastale su dvije homogene države – Srbija i Hrvatska, a Bosna to ne može biti jer ima Muslimane, pa se mora raspasti da bi od nje postala neka muslimanska teritorija koja je, zapravo, to ?ime se potkopava mogu?nost bosanskog pluralnog društva. Ako se ona ne bi raspala, to bi zna?ilo da bi mogla biti muslimanska na sli?an na?in kako je to Srbija srpska a Hrvatska hrvatska. Tako je anitimuslimanstvo gradivni ?initelj antibosanstva i zagovaranja etnonacionalnog homogeniziranja na teritorijama koje ?e biti odre?ene raspoljom politi?ke mo?i.

Me?u antibosanskim mantrama je i ta koju u Bruxellesu ponavlja predsjednik Tadi?, a to je da Bosna i Hercegovina predstavlja Jugoslaviju u malom i da je Jugoslavija bila komplikovana zemlja.³⁶ U toj tvrdnji Boris Tadi? namjerno, u skladu s ideologiski konstruiranom slikom Bosne u velikosrpskim programima, zanemaruje ?injenicu da je bosansko pluralno društvo preživjelo kroz gotovo tisu?u godina – u prvoj polovini tog vremena kao ekleziološki i kristološki pluralno, a u drugoj i kao religijski pluralno. Tako i Boris Tadi? ponavlja mantru gotovo svih ideologa antibosanstva. Njegov prijatelj i mentor Dobrica ?osi? piše: “U svesti Hrvata i Srba zasnovalo se uverenje: ako nije mogla da opstane multietni?ka Jugoslavija, ne postoje uslovi, ni razlozi, da postoji multietni?ka Bosna.”³⁷

Me?u zemljama koje su 1918. godine ušle u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, od koje je potom nastala Kraljevina Jugoslavija, Bosna je toj Kraljevini, kao i komunisti?koj Jugoslaviji, najmanje sli?na. Jugoslaviji je, zapravo, najsli?nija Srbija u svim njenim historijskim oblicima. Shvatljivo je da je Jugoslavija i smatrana konstrukcijom koja utjelovljuje historijsku ideju Srbije kao srpske nacionalne države, koja bi, kad-tad, trebala, prema mišljenju njenih ideologa, obuhvatiti i brojne teritorije izvan granica svake ikad postoje?e Srbije.

Bosna je u cijelom svom trajanju jedinstvena zemlja – jednog jezika, jedne teritorije, jedne etnogeneze i tako dalje. Nikada u sebe nije uklju?ivala ni nebosanske teritorije niti nebosanske etnose. Srbija, za koju histori?arka Latinka Perovi? kaže da ni danas ne zna gdje su joj granice, uklju?uje u svoju cjelinu teritorije na kojima žive Albanci, Ma?ari, Bošnjaci, Hrvati, Vlasi/Rumuni. Nijedan od tih naroda nije na te teritorije došao u neko kasnije doba u odnosu na Srbe, pa mu ne može biti osporavano ni historijsko ni prirodno pravo da tu bude.

Uz to, u srpskom nacionalnom programu prepostavljeno je uklju?ivanje i brojnih drugih teritorija – Makedonije i Crne Gore, Bosne i Hrvatske, naprimjer. U slu?aju Jugoslavije ona je sastavljena od razli?itih teritorija, nacija i etnosa koji uklju?uju i posve druk?ije etnogeneze, iskustva, jezike i tome sli?no. Zato je obrazac “Bosne kao Jugoslavije u malom” konstrukcija koja se koristi u

nacrtima za razaranje te zemlje.

Konstruiranjem Jugoslavije Bosni je oduzet njen subjektivitet. Ona je u toj državi nestala, pa su njeni narod, teritorija i kultura fragmentirani radi uključivanja u prepostavljene cjeline. Kada ponavlja taj antibosanski stav, predsjednik Tadić samo napominje da državna politika Republike Srbije ostaje i dalje jednaka onoj koju je uobligao Ilija Garašanin. Jasno je da malo ljudi voli tu tvrdnju. Ako se raspravlja o principima, onda je njena tačnost neosporiva. Mijenjaju se oblici, a pojava ostaje jednaka.

Jugoslavija je ideološki projekt. Ona je izvorno konstruirana u ideološkoj slici zbilje. Potom je ta slika nametana geografskoj, kulturnoj i religioznoj realnosti prostora koji su određivale jugoslavenske granice. Bosna je posve obrnuta pojava. Ona je realnost koju je ideološka slika Jugoslavije negirala, pa joj je nametano ideološko dijeljenje i razdvajanje. Da je tako, jasno svjedoči i činjenica da se koheziona energija Bosne pokazala moćnjom i od zajedničkog vojnog djelovanja dviju državnih struktura na njenom razbijanju.

U cijelom trajanju Jugoslavije postojala je napetost između njenih dijelova i središta. Gotovo svi ti dijelovi nastali su u dugom historijskom trajanju, pa su njihove cjelovitosti nadlazile Jugoslaviju kao sastavljevinu. Srbija i srpski nacionalni program bili su središnja pojava tog nastajanja. Beograd, kraljevska dinastija, srpska vojska i srpska nacionalna ideologija smatrani su među Srbima samom jezgrom Jugoslavije. Otpori tome pokazivani su kao težnja očuvanja slovenačkog, hrvatskog, makedonskog, crnogorskog, albanskog te bosanskog subjektiviteta. Postupno je otpor Jugoslaviji prerastao u mjeru štene subjektiviteta koji su je sačinjavali. Jugoslavija je postala za sve, osim za Srbe, srpski program.

Za unitarnu Jugoslaviju zalagali su se samo srpski nacionalisti i njihovi saveznici. Takvoj državi opirali su se svi koji su u Jugoslaviji gledali poredak koji omogućuje opstanak i razvoj njihovih historijskih, kulturnih i političkih subjektiviteta. Zato je razaranje bosanskog subjektiviteta za velikosrpske nacionaliste bio preduvjet realiziranja Jugoslavije kao srpskog programa. Nijedan prostor bivše Jugoslavije nije bio izložen takvom osporavanju kakav je Bosna trpjela u cijeloj svojoj jugoslavenskoj historiji.

Iako je tu riječ o cjelovitom i jedinstvenom društvu, nastalom u neprekinutom historijskom trajanju, te kulturi i jeziku unutar kojih su trajale i male i velike razlike, ali nikad tako da tu cjelinu razore u fizici rastavlje dijelove, svako nastojanje da takva cjelovitost bude artikulirana predstavljano je kao "bosanski unitarizam", a njegovo razaranje predstavljano je kao nastojanje na postizanju ravnopravnosti i konstitutivnosti. Kada god neko kaže da je normaliziranje bosanskog državnog poretka moguće samo preko baznih prepostavki – dva entiteta i tri konstitutivna naroda, pozivajući se pri tome na Dejtonski sporazum, time potvrđuje svoje razarateljsko gledanje na bosansku cjelovitost.

Isticanje nemogućnosti bosanske države ili, u relativiziranoj varijanti tog stava, njene nemogućnosti na temeljima evropskih demokracija, redovito postulira "muslimansko pitanje" kao uzrok tog. Taj stav je uobligao u tvrdnjama o nemogućnosti primjene principa "jedan čovjek – jedan glas", o opasnosti unitarizma, o građanskoj državi i tome slijedi. U jezgri svih tih iskaza je antimuslimanski stav o nespojivosti evropskih, shvaćenih kao kršćanskih, predstava o demokratskoj državi s prisutnošću Muslimana. Nije moguće objasniti ni narav posljednjeg rata protiv Bosne bez uzimanja u obzir te činjenice. Nije, jer nema i ne može biti realizacije genocida bez ideološkog pozicioniranja cijelog naroda ili njegove većine u zločinački pothvat.

Svaka evropska država je organizirana u skladu sa svojim posebnostima, ali nikad mimo principa koji bi joj omogućili opstanak i političku koherentnost. Na taj način svaka od njih je “unitarna” u značenju da njen opstanak nije moguće bez okupljenosti svih različitosti oko nekog zajedničkog principa. Nema države koja može opstati bez jasnog definiranja središta u odnosu na koje se osigurava njegova kohezija. Na pitanje o načinu povezivanja pojedinih dijelova sa središtem mogu biti dani različiti odgovori. Ali, ako te povezanosti nema, ako u svom konceptu nije u dovoljnoj mjeri unitarna, država je osuđena na raspad. Osporavanje unitarnosti je, prema tome, razumljiv i prepoznatljiv sadržaj antibosanskih programa.³⁸ Zagovornike i branitelje bosanske cjelovitosti za unitarizam je isto što i zagovarati raspad te države.

Kako god bila organizirana ustavna razglobljenost nekog državnog poretka, od pojedinca do najviših organa zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, povezanost političke strukture prepostavlja postojanje središta iz kojeg je politička moć razdijeljena do krajnjih rubova državnog poretka. Kada tog središta i povezanosti s njime nema, raspad države je nužan. Uz to, djelovanje veza s vanjskim središtima, za koja se vidljivo ili nevidljivo vežu državne strukture, podstiče i snaži taj raspad.

Prisutnosti i utjecaji tih vanjskih središta, među kojima su Beograd i Zagreb najpresudniji, pravdani su kao ideološke nužnosti srpskog i hrvatskog nacionalnog integrizma, te odgovornosti za položaje Srba i Hrvata u susjedstvu. Takav odnos prema Srbima i Hrvatima u Bosni uključuje direktno i/ili indirektno njihovo štovanje od onih inicijalja koji ih ugrožavaju. A ti ne mogu biti nikoji drugi do Bošnjaci/Muslimani, jer u Bosni nema drugih koji su u odnosu sa Srbima i Hrvatima. Iz tog nastaju konstrukcije o izvorima te opasnosti – muslimanski radikalizam, brojanost, unitarizam i tome slično.

Iako mnogima mogu izgledati benigne dvije tvrdnje koje će ovdje biti navedene, njihova je suština opasno prosljeđivanje antimuslimanstva kao prikrivenog, ali politički razornog negativnog stava prema Bosni. U poznatoj i široko raspravljanoj izjavi Ive Josipovića, predsjednika Republike Hrvatske, koja je dana Reutersu, istaknuto je kako u Bosni “ima puno Muslimana.”³⁹ Josipović nije nikada objasnio kako ih to ima puno i od kuda njegova saglasnost s mnostvom onih koji su govorili i djelovali protiv Bosne, obrazlažući to stavom o opasnosti od velikog broja Muslimana u Bosni. Nije li ta tvrdnja u korijenu sve tragedije balkanskih Muslimana?!

Svejedno je da li je izjava predsjednika Ive Josipovića rezultat njegove nedovoljne osviještenosti o pitanjima o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti geopolitičkog prostora u kojem je i Republika Hrvatska, kojoj je on predsjednik, ili ona odražava njegovu sliku bosanske pluralnosti. Jasno je da antimuslimanstvo implicitno i eksplicitno prožima političku osjećanja, mišljenja i djelovanja gotovo svih balkanskih političara. Da je tako, evo još jednog jasnog dokaza: “Iz niza razloga Hrvati su u poziciji da zapravo nemaju pravi temelj utjecaja. Za Srbe je to Republika Srpska koja je, što god mislili o njoj, dobro organizirana, Bošnjacima je to broj, a Hrvati nemaju nikakav temelj političkog utjecaja.”⁴⁰

Notes

1. Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk: Postanak i upravna podjela*, Sarajevo: Svjetlost, 1982, 79–80.?
2. Milorad Dodik, “Nema hemije koja može ujediniti BiH”, *Politika*, 30. maj 2011. godine; <http://www.politika.ba/2011/05/30/nema-hemije-koja-moze-ujediniti-bih/>

- //www.politika.rs/republike/Politika/178084.sr.html. ?
3. Navedena se procjena osniva na istraživanjima danim u knjizi: Vladimir Žerjavi?, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb: Jugoslavensko viktimološko društvo, 1989, 36, 61. O genocidu nad Bošnjacima/Muslimanima tokom Drugog svjetskog rata vidjeti tako?er u: Bogoljub Ko?ovi?, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo: Svjetlost, 1990; Vladimir Dedijer i Antun Miletic?, *Genocid nad muslimanima, 1941–1945: Zbornik dokumenata i svjedo?enja*, Sarajevo: Svjetlost, 1990. Prikaz razaranja bosanske demografske cjelovitosti u posljednjem ratu protiv Bosne (1991–1995) dan je u: Rusmir Mahmut?ehaji?, *The Denial of Bosnia*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2000, 75–78. ?
 4. Vidjeti: Stevan Moljevi?, “Homogena Srbija”, 141; u: Bože ?ovi?, ur., *Izvori velikosrpske agresije*, Zagreb: August Cesarec, 1991, 141–150. ?
 5. Latinka Perovi?, “Srbija i dalje ne zna gde su njene granice”, razgovarala Tamara Nik?evi?, *Enovine*, <http://www.e-novine.com/intervju/intervju-politika/46612-Srbija-dalje-zna-gde-njene-granice.html>. ?
 6. “Brijunski transkript”, Brijunski transkripti akcije “Oluja”, http://www.camo.ch/brijunski_transkripti.htm. ?
 7. Dobrica ?osi?, “O Stvaranju Republike Srpske i njenom piscu”, u: Nikola Koljevi?, *Stvaranje Republike Srpske*: Dnevnik 1993–1995, Beograd: Službeni glasnik, 2008, 35. ?
 8. Isto, 36. ?
 9. Vidjeti: www.mzd.gov.rs. ?
 10. Milorad Ekme?i?, *Dugo kretanje izme?u klanja i oranja: Istorija Srba u Novom veku (1492-1992)*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2008, 204. ?
 11. Stevan Moljevi?, “Homogena Srbija”, 141 ?
 12. www.hrt.hr/Index.php?id=48&tx_ttnew... ?
 13. Isto. ?
 14. Vidjeti: Tade Smi?iklas, *Dvjestogodišnjica oslobo?enja Slavonije, 1: Slavonija i druge hrvatske zemlje pod Turskom i rat oslobo?enja*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti I umjetnosti, 1891, 102. ?
 15. Vidjeti: Hrvatina Hasandedi?, *Muslimanska baština Bošnjaka 2: Herceg Novi i okolina, Vrgorac i okolina, Imotska krajina, Makarsko primorje, Zapadna Hercegovina* Mostar: Islamski kulturni centar, 1999; Radoslav Lopaši?, ur., Spomenici hrvatske krajine, 3, Zagreb: Na prodaju u Knjižari L. Hartmana (Kugli i Deutsch), 1889, 28; i Stipan Zlatovi?, Franovci *Države presvet. odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb: Knjigotiskara i Litografija C. Albrechta, 1888. ?
 16. Mile Lasi?, “Kako su Turci daleko od Balkana”, *Slobodna Bosna*, 761/17 (2011): 38–41, 38. ?
 17. Isti, “Hrvatima ne treba guvrener iz Sarajeva”, intervju Jurici Gudelju, *Oslobo?enje*, 22. novembar 2011. godine, 5. ?
 18. “Bosanski muslimani su i danas opkoljeni”, govor Episkopa zahumsko-hercegova?kog i primorskog, vladike Grigorija na sjednici Kruga 99, 19. juna 2011. godine; u: *Oslobo?enje*, 20. juna 2011. godine, 3. ?
 19. “Ko je u?estvovao u zaštiti Mladi?a mora?e da odgovara”, *Politika*, 4. juni 2011. godine, 5. ?
 20. “Dijalog slomio sablju OHR-a”, *Politika*, 30. maj 2011, 8. ?
 21. Isto. ?
 22. “Nema hemije koja može ujediniti BiH”, *Politika*, 30. maj 2011. godine, <http://www.politika.rs/republike/Politika/178084.sr.html>. ?
 23. Isto. ?
 24. Petar Petrovi? Njegoš, *Gorski Vijenac*, Sarajevo: Svjetlost, 1981, 57–58. ?
 25. “Nema hemije koja može ujediniti BiH”, *Politika*, 30. maj 2011. godine, <http://www.politika.rs/republike/Politika/178084.sr.html>. ?

- //www.politika.rs/republike/Politika/178084.sr.html. ?
26. "Moramo na?i rješenje za bosanske Hrvate", *Oslobo?enje*, 8. juni 2011. godine, 5. ?
 27. "Gdje su sada 325.852 Hrvata?", intervju fra Luke Markeši?a koji je vodila Mimi ?urovi?-Rukavina, *Oslobo?enje*, 3. juli 2011. godine, 5. ?
 28. Isto. ?
 29. Ni posljednjim ratom nisu riješeni nacionalni problemi u BiH", *Ve?ernji list: Obzor*, 399 (2011): 14–17, 17. ?
 30. Kliker.info, <http://www.kliker.info/index.php?id=15746> ?
 31. ?osi?, "O *Stvaranju Republike Srpske i njenom piscu*", 10. ?
 32. Kur'an, 3:83. ?
 33. Navod u: Ivan Meštrovi?, *Uspomene na politi?ke ljude i doga?aje*, Buenos Aires: Knjižnica Hrvatske revije, 1961, 73; preuzeto iz: Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, prev. Josip Šentija, Zagreb: Durieux, 1995, 84. ?
 34. KDZ051 svjedo?enje, Krajišnik, T.11278. Krajisnik case, ICTY Archive; navod u: Edina Be?irevi?, "The Issue of Genocidal Intent and Denial of Genocide: A Case Study of Bosnia and Herzegovina", *East European Politics & Societies*, 24/4 (2010): 480–502, 486. ?
 35. *Globus*, 17. avgust 2007, 81. ?
 36. Vidjeti: Boris Tadi?, "Moramo na?i rješenje za bosanske Hrvate", *Oslobo?enje*, 8. juni 2011. godine, 5. ?
 37. ?osi?, "O *Stvaranju Republike Srpske i njenom piscu*", 29 ?
 38. Osporavatelji Bosne kao društva, kulture i politike gotovo redovno njenim braniteljima pripisuju krivicu zalaganja za unitarnu državu. Time se naj?eš?e skrivaju odgovornosti susjednih država za razorna djelovanja prema toj zemlji. Nije teško u toj konstrukciji prepoznati antimuslimanski sadržaj koji je usporediv s evropskim naslije?em antisemitizma. Unitarna Bosna, prema toj konstrukciji, zna?i omogu?enje uloge ve?ine, što je nedopustivo, jer je ona, kako ti konstruktori smatraju, "muslimanska". Vidjeti, naprimjer: Darko Tanaskovi?, *Neoosmanizam: Doktrina i spoljnopoliti?ka praksa*, Beograd: Službeni glasnik Republike Srpske, 2010, 29. ?
 39. *Oslobo?enje* Izjava prenijeta 7. aprila 2011. godine. ?
 40. U: "Nije lako, ali Srbija ne treba da stane zbog Kosova", intervju Vesne Pusi?, ministricе spoljnih i evropskih poslova Republike Hrvatske Julijani Mojsilovi? Dežulovi?, *Novi magazin*, 19. januar 2012. godine, 22–25, 24. ?

The preceding text is copyright of the author and/or translator and is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Unported License.